Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эгелээн

ШЫН

№ 138 (14860) 1992 чылдың июль 21, вторник Солунга ат салган шагы 21.00 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ЧАА УГЛАНЫЫШКЫН-БИЛЕ

ТОМСК. Томскиде камгалал үлетпүрүнге ажылдап турган прибор заводу чоокка чедир-ле хаалгыг чажыт бүдүрүлге турган. Күрүне чагыы читкен, оон мурнундагы продукциязын үндүрбестээн, ынчангаш заводка берге байдал тургустунган. Доп-дораан бүдүрүлгени чаартыр ужурга таварышкан. Чаа продукция бүдүрери-биле эмнелге угланыышкынын шилип алганнар.

Новосибирск чоогунда Бердск хоорайның бүдүрүлгелери-биле харылзашкаш, чаңгыс удаа ажыглаар шприцтерни бүдүрүп эгелээн. Ам заводтуң коллективи хүнде-ле чартык миллион ындыг шприцтерни бүдүрүп турар. Оон өске-даа эмнелге херекселдерин, дериглерин бүдүрерин шиңгээдип алганнар. Оларның аразында хан насостары (чүрек солукчулары), каракка кезиишкинге ажыглаар тускай инелер, дамырларга микроинелер дээш өске-даа.

(РосИТА—СЧТА).

1992 чылда мал чеминиң белеткелин, дүжүт ажаалдазын база көдээ ажыл-агый продукциязының белеткелин хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июль 16. № 60. Кызыл хоорай.

«1992 чылда дүжүт ажаалдазын болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын чогуур үезинде боттандырарын хандырар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың июль 7-де № 465 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 1992 чылда мал чеми белеткелинге, дүжүт ажаалдазын чорударынга болгаш оон кадагалалын хандырарынга колхозтарга, совхозтарга практиктиг дуза көргүзериниң талазы-биле айтырыгларны дарый шиитпирлээр сорулга-биле даразында составтыг республика штавын тургузар:

Оюн Вадим Орамбалович — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, көдээ ажыл-агый министри, удуртукчузу;

Хемер-оол Владимир Думатович — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министриниң бирги оралакчызы, удуртукчунуң оралакчызы;

Ходырев Петр Николаевич— Тыва Республиканың садыг болгаш материалдыг курлавырлар министри;

Монгуш Хонук-оол Доржуевич — Тыва Төпкооптуң даргазы;

Дьяков Николай Борисович — Тыва Республиканың үлетпүр, транспорт, энергетика болгаш харылзаа министриниң хүлээлгезиниң күүседикчизи;

Григорьев Иван Егорович— «Тыва тараа продуктулары» каттыжышкынының чиңгине директору;

Айыжы Валерий Петрович -- «Тыва агротеххандырылга» ассоциацияның даргазы;

Ситников Николай Федорович — «Тыва нефть продуктулары» күрүне бүдүрүлгезиниң чиңгине директору;

Бахарев Артем Зиновьевич — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министриниң оралакчызы;

Хаажык Эрес-оол Ооржакович — Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң Күравтоинспекциязының начальниги;

Бадулин Владимир Алексеевич — Тыва Республиканың Национал банкызының даргазы;

Монгуш Сергей Саин-Белекович — Тыва Республиканың иштики херектер министриниң бирги оралакчызы;

Удумбара Чанмыр Александрович — Тыва Республиканың айыыл чок чорук министри;

Конев Георгий Михайлович — Тываның Статистиканың республика эргелелиниң начальниги.

Тус черлер чагыргаларының даргалары 1992 чылдың мал чеми белеткелиниң болгаш дүжүт ажаалдазының үезинде ол черлерниң штабтарны тургузар, оран-сава-биле, үзүк чок харылзаа-биле хандырар.

2. Республика штавының шиитпирлериниң күүселдезин контрольдаарын боттандырар, а ол ышкаш республика штавынга чер-черде мал чеми белеткелиниң, дүжүт ажаалдазының байдалының дугайында медээлерни чогуур үезинде бээр, штабтың ээлчеглиг хуралынга тодаргай саналдарны киирер сорулга-биле республика штавының чанынга министерстволарның болгаш ведомстволарның ажылдакчыларындан ажылчын бөлүктү тургузарын чугула деп санаар.

Ажылчын бөлүктүң удуртукчузунга Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министриниң бирги оралакчызы В. Д. Хемер-оолду томуйлаар.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу ажылчын бөлүктү Министерствонуң Кызыл хоорайда, Московская, 2 адресте бажыңында оран-сава-биле хандырар.

Тыва Республиканың үлетпүр, транспорт, энергетика болгаш харылзаа министерствозу ажылчын бөлүктү республиканың районнары болгаш ажыл-агыйлары-биле телефон харылзаазы-биле хандырар.

3. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу, тус черлер чагыргаларының даргалары мал чеминиң белеткелиниң темпилерин шапкынчыдар сорулга-биле совхозтарның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның, күрүне албан черлериниң ажылчыннарындан болгаш албан-хаакчыларындан, а ол ышкаш өөредилге черлериниң студентилеринден база сургуулдарындан болдунар эң хөй кижини хаара тудар.

4. «Сукпак» совхозка 3,5 муң тонна мал чемин немей курлавырлаар сорулга-биле Кызыл хоорайга (Сат) даалганы бээр.

Районнарның база Кызыл хоорайның чагыргаларының даргалары хоорайның болгаш район төптериниң бүдүрүлгелеринге, организацияларынга, албан черлеринге, мал чеми белеткээр талазы-биле даалгаларны тодарадыр болгаш чедирер, олар совхозтар база колхозтар-биле бот-боттарынга таарзыр байдалдарга керээлерни чарар.

5. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу 1992 чылдың дүжүдүнүң таразының, мал чемнериниң, картофельдиң болгаш ногааларның баш удур санаан балансызын Тыва Республиканың Чазаанга неделя хуусаа иштинде киирер.

Ш. ООРЖАК.

Терлиг-Хаяның бедик сыннары калбак ногаан аргаларлыг, кадыр-каскак кызаа хемнерлиг. Шыннарның дүвүнче кирген кара суглар ынаар-ла «шуугап» чыдар. Кадыр чалымнарның оргулаажында мөңгүн суун ылгап үндүрер бүдүрүлге черин анаа тудуп каан турган. Ам оон орнунда чугай бүдүрер биче бүдүрүлге ажылдап турар.

Ол биче бүдүрүлгениң чанынга чиге дөртен санныг ажыл-ишчилер чыылды. Ажыл-ижиниң дугайында чугаалажыр дээннери ол. Оларның аразындан ажылчын Ховалыг оглу Дүжүкпен Демир-оолга ужурашкан бис. 1968 чылда бо черниң тудуунга ажылдай берген. Кадыр сын эдээнге тудугларны тудушкан. Суурда тудуглар база оон киржилгези-биле кылдынган. Школа, садиктер, эмнелге, чуртталга бажыңнары дээш, оон-даа ынай.

Бо ажылчын ам чугай савалаар цехте ажылдап турар.

ЧУРУКТА: Терлиг-Хаяда чугай өрттедир биче бүдүрүлгениң ажылчыны Дүжүкпен Демир-оол.

Охемчик **ОНДАРНЫҢ** тырттырган чуруу.

ӨРТЕКТЕР, ӨРТЕКТЕР!

Июнь айда аъш-чем продуктуларынга өртектерниң индекизи)

Үүрмектеп садар бараан садыында аъш-чем продуктуларының ортумак өртээн (барааннарның кол-кол бөлүктерниң аайы-биле) июнь айдаазын бо чылдың май айының ортумак өртектеринге, а ол ышкаш өртектер индекизин эрткен чылдың июнь айы-биле деңнештире хууларга көргүзерге мындыг:

	июнь айының өртектери хуу-биле	
	бо чылдың майыныңга	1991 чылдың июньга
Аъш-чем барааннары нийтизи-биле	108,7	1345,9
Эът болгаш эът продуктулары	107,4	1023,9
Балык болгаш балык продуктулары	107,6	1452,9
Аъш-чемге ажыглаар үс аймаа	104,6	2581,7
Сүт аймаа	100,0	2568,8
Быштактар	105,3	2146,3
Чуурга	102,6	968,4
Кондитер кылыглары	131,3	1725,1
Крупа болгаш макарон кылыглары	140,1	1896,3
Картофель	147,0	2468,3
Ногаалар	91,7	378,6

Бир ай дургузунда республикада аъш-чем продуктуларының өртээ, хоорай рыногун катай алгаш көөрге, 8,6 хуу өскен. Садыглаашкынга кирген аъш-чем продуктуларының 136 сан аттарындан 54 хевирлериниң өртээ өскен, 5 хевирлеринге кудулаан, арткаңнарында хевээр арткан.

Макарон кылыгларынга өртектер эң улуг өскен (1 сорттуң, 1 кг вермишельдиң ортумак өртээ 23, 49 рубль, эң улуг өртээ—50,0 рубль, Эрзинде болган).

Крупа аймаа барааннардан сула крупазынга (2 катап), перловкага (87,9 хуу), кызылтастыынга (66,3) өртектер эң улуг өскен. Республиканың районнарының аайы-биле алырга, ристиң өртээ дыка ылгалдыг: чижээ, Эрзинде 1 кг рис 80 рубль, Кызыл-Мажалыкта—53,0 рубль, Туранда—22,50 рубль, Кызылда — 45 рубль боор турар.

Эът продуктуларынга, ылангыя инек, хаван эъдинге өртектер колдуунда доктаамалчаан, а колбаса кылыгларынга, өспүшаан, чижээ, сосисканы—11,1 хуу, ыштаан шинчилиг колбасаның — 45,8 хуу өскен. Дагаа чуургазының өртээниң өзүлдези айда 2 хуу ажыг (он чуурганың ортумак өртээ 21,6 рубль). Картофель өртээ элээн аартаан (47 хуу).

«Энергия берикчилеринге өртектерни таарыштырар дугайында» РФ-тиң Чазааның доктаалының күштүг боор киргениниң соонда оларның чурттакчы чонга ортумак өртээ мынчаар өскерилген:

	май 12-де	Июнь 23-те
Бензин (литр)	1,05	6,90
Хөмүр-даш (тонна)	39,75	80,00
Тоңнак-ыяш (куб. метр)	22,59	40,00
Электри энергиязы (1 кат/шак)	0,12	0,24

СТАТИСТИКА ЭРГЕЛЕЛИ.

Нийтиниң малынга—быжыг чем-суур

БҮРҮНҮ-БИЛЕ КИИРГЕН

Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйлары малга быжыг чем-суурну белеткээриниче кирген. Колхозтарның болгаш совхозтарның удуртукчулары сиген кезер черлерни баш удур көрүп, белеткел ажылдарын чоруткан.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң сигенчилер бригадазы үш звенодан тургустунган. Бригаданы Василий Түлүш удуртуп турар. Ук бригадада беш сиген кезер агрегат, сараат салыр ийи машина, дөрт дырбааш, хөпээн иттирер дөрт агрегат быжыглаттынган.

Бо хүннерде 350 тонна сигенни белеткеп алган. Сигенчилерниң аъш-чем талазы-биле хандырылгазын эки организастаан.

БАШТАЙГЫ САРААТТАР

Чөөн-Хемчик районнуң «Искра» совхозунда мал чеми белеткээр биче бүдүрүлге тургустунган. Коллективтиң кежигүннери ону «Арыг-Үзүү» деп адап алганнар. Роберт Монгушка удурткан коллектив бо хүннерде Хаактыг-Ажыктың Суглуг-Чыраа деп черде сиген кезип турар. Ажыл колдуунда-ла хол кадыырлары-биле чоруттунуп турар.

Шөлде ам баштайгы сарааттар турупкан. Бригадада хүн нормазын ажыр күүселип, эки ажылдап турарларга Василий Ооржак, Кызыл-оол Ховалыг, Орлан Иргит болгаш өскелерниң-даа хамаарыштырып болур. Олар доктаамал шак мынчаар ажылдаар болза, нийтиниң малынга эвээш эвес чемни белеткеп шыдаар болбайн аан.

ШТАБ ТУРГУСТУНГАН

Таңды районнуң чагыргазы нийтиниң малынга чем белеткелинге баш удур белеткенип, «Мал чемин белеткээриниң талазы-биле чугула хемчеглер дугайында» шиитпирни шагда-ла хүлээп алган. Районнуң ажыл-ишчилериниң мал-а чем белеткелиниң талазы-биле чугула сорулгалар, оларны боттандырарының [illegible] соңгаарлаттынмас хемчеглер ук доктаалда айыттынган.

Анаа дүүштүр июнь 9-та мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле район штавын тургускан. Ону район чагыргазының даргазының бирги оралакчызы, районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы Т. А. Хундаанов удуртуп турар.

(Бистиң корр.).

СИГЕНЧИ БАШКЫЛАР

Сүт-Хөл районнуң Ийме суурунуң сиген белеткелинде киржип турар организациялар, албан черлериниң аразындан баштайгы сараатты ортумак школаның башкылары июнь 19-та, воскресеньеде, салып үндүрупкеннер. Сарааттың нийти деңзизи—10 тонна.

Башкыларның сигенчи звенозун Ийме көдээ Совединиң улус депутады, башкы Тимур Опан-оолович Ховалыг удуртуп турар. Звенонуң кежигүннери Көк-Терек деп черде сугаттыг шөлде сигенни 10 хол кадыыры-биле кезип турарлар. Наадым Өлчей-оолович Сарыглар, Доран-оол Эзир-оолович Түлүш дээш өскелер-даа шалыпчы ажылдыг.

Сигенчи башкылар 20 тонна сигенни Карл Маркс аттыг совхозтуң малынга белеткеп бээр хүлээлгелиг.

Совхоз биле башкыларның сигенчи коллективиниң аразында демниг кады ажылдажылга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге база идиглиг боор турар.

Аракчаа **ОНДАР.**

Спортчу медээлер

БАРСЕЛОНАЖЕ УЖУПКАН

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Сергей Ынаажыкович Ооржак Россия Федерациязының олимпиада талазы-биле организастыг комитединиң кежигүнү. Ол дүүн, июль 20-де XXV чайгы Олимпий оюннарының болур чери Барселонаже (Испания) ужупкан. Олимпиадага киржир спортчуларның чамдыызы эрткен неделяда-ла ында чеде берген.

С. Ы. Ооржак хостуг хүреш талазы-биле судьяларга дузалажыр. Олимпиададан ээп келгеш, солунга бодунуң интервьюзун бээр.

(Бистиң корр.).

БӨГҮН ЧОРУПКАН

Моолдуң Убса-Нур аймааның күш-культура болгаш спорт ажылдакчылары бистиң республикага аалдап келгеш, ажыл-агый талазы-биле дуржулга солчуп чораан. 18 кижи составтыг ук бөлүк Тыва Республиканың Спорткүркомунуң, ооң районнарда чамдык комитеттериниң база аңгы-аңгы бүдүрүлге, албан, организация черлеринде күш-культура талазы-биле ажылдың канчаар тургустунганын, амгы рынок үезинде бергедээшкиннерни ажып эртериниң, база аймак-биле бистиң республиканың аразында күш-культуржу болгаш спортчу харылзааларны улам сайзырадырының айтырыгларын чугаалажып, ужуражылгалар үезинде дугуржулгаларны кылган.

Моол аалчылар бөгүн чуртунче чорупкан.

(Бистиң корр.).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

БИЛЛ КЛИНТОН — АКШ-ТЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ КАНДИДАТ

НЬЮ-ЙОРК. (РосИТА — СЧТА-ның корр. Дмитрий Климентов, Михаил Колесниченко). АКШ-тың демократтыг партиязының Нью-Йоркка эрткен 41-ги нийти-национал съездизи Арканзас штаттың губернатору Билл Клинтонну президент эрге-дужаалга ол партиядан албан ёзунуң кандидады кылдыр депшиткен.

Уильям Джефферсон Клинтон 1946 чылдың август 19-та Хоуп хоорайга (Арканзас штат) төрүттүнген. Йель университедин доосккан. Великобританияның Оксфорд университединге өөренип турган, делегей харылзааларының талазы-биле бакалавр эртем чадазын анаа Джорджтаун университеди тывыскан. Кол мергежили — юрист. 1979 чылда, 32 харлыг тура, Арканзас штаттың губернаторунга соңгуткан болгаш АКШ-тың төөгүзүнге штаттың күүсекчи эрге-чагыргазының эң аныяк баштыны апарган. Билл Клинтон өг-бүлелиг, бир уруглуг.

Билл Клинтон АКШ-тың Европада шериг күштерин кызырары дээш, Пентагоннуң (шериг яамызының) чамдык аар өртек үнелиг программаларын соксадыры дээш туржуп турар, кол күженишкиннерин шалыпкын хөделишкин күштеринче углаарын саналдап турар. ССРЭ-ниң чарылгазы АКШ-тың камгалал чарыгдалдарын дыка улуг хемчээлге кызырарынга орукту ажыткан деп, ол демдеглээн.

Оон бодап турары-биле, республиканчы партияның тургускан чагыргазы ХКД-де болуушкуннарга дыка маажым хамаарылгалыг. Мурнундагы ССРЭ-ниң девискээринде массалыг узуткаашкынның чепсектерин узуткаарынга дуза чедирер талазы-биле делегей коалициязын АКШ баштаар ужурлуг, аъш-чем болгаш эмчи дузаламчызын чедирер, а ол ышкаш ХКД-ге демократтыг байдалдың тургустунарынга салдар чедирер.

Демократтардан президент эрге-дужаалга кандидат Россияга рынок реформаларын чорударынга экономиктиг болгаш саң-хөө дузаламчызының талалакчызы. Бо чылдың июнь ортан үезинде Вашингтонга Россияның президентизи Борис Ельцин-биле ужуражылгазының үезинде, бир эвес ол президент кылдыр соңгуттуруптар болза, Россия-биле садыг-экономиктиг харылзааларны улам идепкейлиг чорударынга белеңин илереткен.

Бүдүрүлгелер эвилелдерин, ассоциацияларын болгаш өске-даа каттыжышкыннарын монополияга удур эргелелге бүрүткээрин чурумчудар болгаш хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле ажылды күштелдирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН АЙТЫЫШКЫНЫ

Бүдүрүлгелер эвилелдерин, ассоциацияларын болгаш өске-даа каттыжышкыннарын тургузар дугайында дилеглерни чугаалажып көөрүнүң чурумун үреп турарының фактылары сөөлгү үеде бар апарган. Кызыл хоорайның, Кызыл, Улуг-Хем болгаш өске-даа чамдык районнарның чагыргалары бүдүрүлгелер каттыжышкыннарын бүрүткээр дугайында шиитпирлерни Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелиниң чөпшээрежилгези чокка, «Бараан рыноктарынга адааннажыл ажылдаар чорук болгаш монополистиг ажыл-чорудулганы шеглээр дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун үревишаан, хүлээп ап турар. Ол чорук монополистиг тергиидекчи бүдүрүлгелерниң тургустунарынга, бараан рыноктарынга оларның тергиидээринге таарышпас адааннажылгага чедирип турар.

«Бараан рыноктарынга адааннажып ажылдаар чорук болгаш монополистиг ажыл-чорудулганы шеглээр дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун үрээр чоруктарны болдурбас сорулга-биле:

1. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелиниң чөпшээрежилгези чокка бүдүрүлгелер эвилелдерин, ассоциацияларын болгаш каттыжышкыннарын бүрүткээрин боттандырбас кылдыр районнарның болгаш Кызыл хоорай чагыргаларынга хүлээндирер.

Моон мурнунда тургустунган болгаш Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелиниң чөпшээрежилгези чокка бүрүткеттинген бүдүрүлгелер эвилелдерин, ассоциацияларын болгаш өске-даа каттыжышкыннарын катап бүрүткээрин хандырар.

2. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелели бүдүрүлгелер эвилелдерин, ассоциацияларын болгаш өске-даа каттыжышкыннарын тургузар дугайында дилеглерни хоойлужудулгага дүүштүр чугаалажып көөрүн хандырар.

3. «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун боттандырар талазы-биле саналдарны Тыва Республиканың Чазаа бир ай хуусаада киирип келир.

4. Чер-чер чагыргаларының даргалары хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле органнарны тургузар дугайында айтырыгны 1992 чылдың август 1-ге чедир шиитпирлээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК

Кызыл хоорай. 1992 чылдың июль 16.

ЧЕРНИ САТКАН ХЕРЭЭ ЧОК

Тываның девискээринде черни садар-сатпазының дугайында айтырыг хөй-хөй кижилерни сөөлгү үеде аажок дүвүредип турар. Оларның чамдыызының материалдарын солуннардан номчуттулаан мен. Михаил Дамчайның, Чадамба Ооржактың чүүлдерин номчааш, биргизиниң бодалдарынга таарзындым, а ийигизиниңге каттышпайн бардым. Ылангыя Чадамба Ооржактың бижээн материалының сөс, домак бүрүзүн деткип шыдавас-тыр мен. Чижээлээрге, оон чагаазында мындыг чижектиг бодалдар бар: «Черни сатпазывыска ону ээлээр ээзи чок апаар. Чаъс чагбайн баарга, куу алгы дег кургап каарга, канчап сайзырадыр бис». Бо черле окта шын эвес бодалдыр дээр мен. Чер дээрге биске шаг-төөгүден бээр чоннуу боол келген болгай. Оон хензиг-даа кезиин тыва-даа, орус-даа кижилерге садып чорбаан, кажан-даа сатпас ужурлуг бис.

Черивисти садар деп барган дижик бис. Ону дыңнап кагза, өске черлерден, харыыдаа даштыкыдан кижилер бистиң черивисти дораан-на садып аппарып болурлар. Ынчан бистер, тывалар кайнаар баар бис. Бо бистиң садып алган черивис-тир үнүңер, чорунар дээрлер. Ынчан канчаар бис, каяа чурттаар бис? Барып-барып тыва кижи бодунуң төрээн черин куу алгыга деңней бээрге, мен бодум хуумда шуут-ла кайгап калган мен. Шынап-ла, ону дыңнааш, чамдык чүвени сеткил-сагыжынга кончуг чоок хүлээп алыр кижилер анаа-ла аарый-даа берип болур ышкаш-тыр. А оон кадында бистиң байлаавысты чиижен, хоптак-чазый кижилер Саян артынче ажыр сөөртүп алгылааш, боттарынга ажыглап, садып-саарып алырындан аңгыда, бажың-балгат, дачалар тудуп ап турары база чажыт эвес болгай. Ол дугайын солуннарга бижип, телевизорга чугаалап, чижектерни киирип турган. А 1991 чылдың ноябрь 12-де бистиң амгы Президентивис Ш. Д. Ооржак Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы турган, Тываның девискээринден чиг эт, материалдыг курлавырларны болгаш барааннарны үндүр сөөртүрүн чурумчудар дугайында чазактың доктаалын хүлээп алган. Ол-ла чылдың декабрь 19-та Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он ийиги сессиязынга депутат Я. Г. Эпп санал бергеш, үстүнде айыткан Чазак доктаалын күш чок болдурар дээн. Ол-ла сессияга ол Тывага Президент тургуспас дээн саналын идип үндүрген. Ынчалза-даа Тывага Президент тургузар дугайында доктаалды сессия хүлээп алган. А депутат Эпп черни садар дугайында айтырыгны ам-даа көдүрүп турары билдингир болгай. Ажы-биле чугаалаарга, оон айтырыы ам-даа ажык хевээр арткан болдур ийин. Мону ынчаар дүвүрел-биле бижий берген чүүлүм —бистер бо хүннерде Тыва Республиканың Конституциязының — Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып турар болгай бис. Ында черни садар-сатпазының дугайында айтырыг база кирип турар. Ынчангаш орта хамаарыштыр мен мынча дээр мен: черни саткан херээ, ажыы чок. Ону үндезин чурттакчылар боттары шиитпирлезин, ол дугайында саналдарын, бодалдарын илеретсин. Чогум-на бо болгаш оон-даа өске айтырыглар талазы-биле Конституция төлевилелинге хамаарыштыр бодалдарын солун дамчыштыр илереткен Григорий Санчааның Максим Артаевтиң чүүлдерин черле экидир деп бодап тур мен.

Ам чер дугайында бодалымче дедир эглип көрейн. Бистер, эрги Тываның кижилери черивиске кончуг камныг, ону аажок хумагалап чораан бис. Шаанда арат кижи бир шаң тараа тарыыр дээн болза, анаа чажар үрезинин белеткеп, кандыг черге тарыырын шилип алыр чүве. Оон соонда ол черниң сумун-бутазын аштап, арыглаар, суун бадырар. Тараа тарыыр черинге чаңгыс дөс хараган турган болза, ону тура тыртып каар сеткил анаа турбас, ону оюп кааптар. Черниң үнүш бүрүзү артык эвес деп ынчаар угаадып чорааннар. Ол черниң чаяалгазын үреп болбас дээрн ол. Оон аңгыда тараа чашкан черинден аңгы черни касканнавас, үрегдевес деп бодалды ында база көргүзүп турар. А чайын тараа шөлүн үш-дөрт удаа эки суггарар. Бок үнүштерни аштап кааптар. Быжа бээрге чулуп, бастырып алыр. Дүжүт эки болганда бир шаңдан 20-30 барба тарааны ажаап алыр турган. Бир барба тараа ийи улуг шоодай ишти чеде бээр. Чазын тараазын тарып доосказ, арбан, суму аайы-биле буга дагылгазы эрттирер турган. Анаа аъш-чемниң дээжизин делгээр, арага-дарызын кудар. Оларны орай-чуртунче өргүп чажар. Пөрээл салыр, тейлээр-чүдүүр, байырлаар турган. А оон соонда чайлагларынче көшкүлей бергилээр.

Хууда бодал

Амгы үеде бистер черивиске кам-хайыра чок апарган бис. Тарааның үнер-үнмезин хамааанчокка, черниң хараган, сигениң-даа тоовайн, келир үеде оон кандыг апаарын херекке албайн күчүлүг тракторлар-биле аңдарып каапкан бис. Ам черивис барык-ла хөрзүн чок арткан. Анаа-ла довурак, элезинче шилчий берген. Тараа аймааның эки үрезиннерин чажып каарга, үнмес апарган. Күзүн ону агаар-бойдустуң берге байдалынга шамнап, чылдак каккаш, үндүр актылап каап тар турду. Ол дээш удуртукчу эштерден кым-даа харыысалгага онаашпаан болдур эвеспе. Хемнер, хөлдеривис каракка көзүлдүр-ле сыыгап каарга, үстүкү даргалар ону тоовас-тыр, а харын оларга бодаарга, ажылчыннар, көдээ кижилер бойдусту камгалаар, хумагалаар талазы-биле хөй-хөй материалдарны солуннарга үргүлчү бижип, төтчеглекчилерни сойгалап келди ышкажыл. Ол хирезинде-ле, чижээ, Тожуга улуг төтчеглекчи деп адыг сураа алгый берген Окаёмовту шуут-ла «дазылындан» тура тыртып чадашкан болгай бис. Чүгле бичии-ле чайлалды [illegible] бис. Ол ышкаш Каа-Хем ооң чамдык орус чурттакчылар тус-тус черлерни эжелеп алгаш, олче тыва малчыннарны эрттирбейн турганы «Эжелеттинген ээзимнерде» деп «Тываның аныяктары» солунуң тос дугаарынга сойгалаан болгай. Ынчалза-даа шак ындыг чидиг айтырыглар колдуунда-ла харыы чок артып каар, районнарның удуртукчулары ону чугаалажып көрзе-даа, эчизинге чедирбес чаң тыпкан чүве бо.

Төрээн черивиске шак ындыг ёзулуг ээ болуп шыдавайн турувуста, арга-эзимнер шаарарып, аң-мең ховартап, балык-байлаң эвээжеп, хемнер, хөлдер кадып-курган турбайн канчаар. Ынчангаш мээн мындыг саналым бар. Тожунуң, Каа-Хемниң оъттуг-суглуг, сиген-ширбииштиг черлеринче ылангыя Үжеп, Шивей, Ажар-Хорум, Чодураалыг, Сизим, Эржей уунче малчыннарны көжүрүп үндүрер, анаа чурттадыр. Чүге дээрге үстүнде адааным төтчеглекчилер ышкаш кижилерге ол черлерде мал одарлары, сиген херек чок, аң-мең өлүрүп, балык-байлаң тударынга ажыглап турарлар. Бо айтырыгны районнар сессияларынга, харын-даа Дээди Советтиң-даа сессиязынга аңгы чугаалашкаш, бир-ле чаңгыс төнчү түңнелден үндүрүп алыры ажыктыг деп бодаар мен.

Ынчангаш черни садары, ону садып алыры хоруглуг болур дугайында үндезилелдиг бодалды Тываның Конституциязының төлевилелин чугаалажып турар болганда, анаа аңгы чүүл кылдыр хоойлужудуп киирери чугула дээн чамдык эш-өөрнүң саналынга бүрүн каттыжар, оларны деткиир мен.

Донгак **ШАКТАР.**

Массалыг репрессияларны болгаш кижи эргелеринче халдаашкыннарны кылырынга үндезин болган хоойлужудулга болгаш өске-даа актылардан кызыгаарлаашкынныг чажыттарны уштур дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Юридиктиг хирысалганың янзы-бүрү хевирлерин доктаадып тургузар, репрессиялыг шаажылал кылырының аппарадын организастаар болгаш ооң ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлуларны, хоойлуга хамаарышкан актыларны база ведомство директиваларын таталитарлыг ёзу-чурумнуң чылдарында парлалгага чарлавас турганының практиказы күрүне амыдыралының норма-чижектериниң болгаш кижи эргелериниң эң каржы үрээшкини болган.

Кылдынган кара туразында аажылаашкыннар дугайында шын медээни алыр талазы-биле хамаатыларның дүрүм ёзугаар эргелерин, ындыг кара туразында аажылаашкыннарның уржуктарын ажып эртериниң база ол ышкаш үүлгедиглерни моон соңгаар болдурбазының эргежок чугулазын барымдаалап көргеш, **доктаадырым болза:**

1. Массалыг репрессияларны болгаш кижи эргелеринче халдаашкыннарны кылырынга үндезин болдурган дараазында айтырыглар талазы-биле хоойлужудулга актыларын, чазактың, партия органнарының база ведомстволарның актылары чажыт турганын соксадыр болгаш чарлаар:

күрүнеден албадаар хемчеглер талазы-биле ниити болгаш тускай судтарны, судтан дашкаар органнарны, а ол ышкаш иштики херектер база күрүнениң айыыл чок чорук органнарын организастаан дугайында болгаш оларның ажыл-чорудулгазының дугайында;

эдип-чазаар күш-ажыл албан черлерин, шөлүүр черлер администрациязын, кеземче онаалганың янзы-бүрү хевирлерин эрттирер чурумун организастаар дугайында база оларның ажыл-чорудулгазының дугайында;

кеземче болгаш юридиктиг хирысалганың өске-даа хевирлерин доктааткан база административтиг чурум ёзугаар репрессияларны кылып келгениниң (чурттап турган черлеринден күш-биле үндүр көжүрүп, шөлүлгеже, тускай чурттаар черлерже чорудуп турганының болгаш оон-даа өске) дугайында;

албадалдыг күш-ажылды, ыңаангыя хосталгазын кызыгаарлавышаан, шеригжиткен күш-ажыл бөлүктеринче хавырып турганының дугайында;

совет болгаш даштыкы хамаатыларның, хамаатызы чок кижилерниң иштинден туттуруп чораан шериг албанныгларынга болгаш хоругдаттырып турган кижилерге хамаарыштыр албадалдың база оларның эргелерин кызыгаарлаарының янзы-бүрү хемчеглерин ажыглап турганының дугайында;

психиатрия эмнелге албан черлеринге кижилерни албадал-биле аппаргаш, эмнедип турганының дугайында.

2. Бо Чарлыктың 1 бөлүүнде айыткан нормативтиг болгаш өске-даа актыларны хүлээп алганының база парлааның үезинден хамаарылга чокка оларны чарлаар.

Ук актылар-биле таныжарынга база оларны парлаарынга хамаарыштыр кызыгаарлаашкыннарны ол актылардан күш чок болдуруп уштур.

Кеземче болгаш административтиг чурум ёзугаар кеземчеге, күрүнеден өске-даа хемчеглерге политиктиг болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле бүзүрелдери дээш, социал, национал болгаш өске-даа байдалдарының талазы-биле таваржып чораан кижилер дугайында медээлерни, судтан дашкаар органнарның хуралдарының протоколдарын, политиктиг репрессиялар-биле дорт холбаалыг албанның чагаа-бижиктерин, өске-даа материалдарны база чарлаар.

3. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның оперативтиг истелге ажыл-чорудулгазының талазы-биле нормативтиг болгаш методиктиг материалдарны чарлавас.

4. Россия Федерациязының Айыыл чок чорук министерствозу, Россия Федерациязының Иштики херектер министерствозу, Россия Федерациязының Чазааның чанында Архивтер херектериниң талазы-биле комитет болгаш өске-даа министерстволар база ведомстволар бо Чарлыктың күүселдезин анаа ат салган хүнден соңгаар 3 ай дургузунда хандырар.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1992 чылдың июнь 23.

Хоочуннар бистиң аравыста

«АКСЫМ КЕЖИИН ЧАЯАП ТӨРЭЭН»

Шак мындыг эргим, үнелиг, ылыыг сөстерни чырык Черкырынга төрүттүнген кижи бүрүзү бодунуң төрээн авазынга тураскаадып, сеткилиниң ханызындан сөглээр. Шынапла, кижини төрээн, доруктуруп өстүргеш, кижизидип, өөредип каан авазы дег, үнелиг эртине кайда боор.

Бо удаада маадыр ие, күш-ажылдың хоочуну Хомустаар Биче-Ламаевна Таргынның амыдыралын, ажыл-ижин кысказы-биле бижиир бодаан мен.

Чараш бойдус чурумалдыг, арбын аң-меңниг, Хемчик хемниң чиге бажынга күш-ажылчы малчын араттың өг-бүлезинге ол төрүттүнгеш, ада-иезиниң ачы-авыралында чараш аажы-чаңныг, ажыл-ишке кежээ кижи болуп өзүп-доруккан.

Назы четкил келгеш, төлептиг кые Хомустаар Салчак-биле Таргын өг-бүле тудуп чурттай берген. Кайызы-даа ажыл-ишке хандыкшылдыг, амыдыралдың алыс үндезинин, үнезин билир кижилер болгаш, аныяандан үлгадып назылаа-же чедир амыдырал-чуртталгазының аас-кежиктиг оруун эрткен деп дидими-биле чугаалап болур. Ындыг-даа болза кандыг-даа кижиниң амыдыралынга, ажыл-ижинге сагыш ышкаш чүве турбас болгай. Таргыннарның өг-бүлезинге бергелер-даа, четпестер-даа турганын чүгле демдеглеп каайн.

Күш-ажылга кежээ улус деп үстүнде демдегледим. Ону баштай колхозка, оон сооңда «Бай-Тал» совхозка ниитиниң малын кадарып келген чылдарында амыдыралга бадыткаан. Бо өг-бүле 50 чылдан эгелээш, хой, өшкү, инек, сарлык, чылгы кадарып келген. Дорту-биле чугаалаарга, Хомустаар-биле Салчак Таргыннар күш-ажыл кылып шыдаар бүгү назынында ниитиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер, уксаазын экижидер чаагай херекке тураскаадып, бүгү-ле күжүн, арга-мергежилин үндүрүп келген. Оон аңгыда олар онаашкан ажылынга бердингеэ, онза харыысалгалыг, ак сеткилдиг улус.

Оон түңнелинде чыл бүрүзүнде малдың чаш төлүн доруктурарының, дүк кыргып алырының болгаш өске-даа продукцияның планныг онаалдаларын күүседип чораан. Ынчангаш ажыл-агыйның мурнакчы малчыннары болуп келген. Оларның чедиишкинниг күш-ажылы чогуур үнелелди ап, чаңгыс удаа эвес шаңнадып мактаткан. Хомустаар Биче-Ламаевна Таргын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижииинге болгаш өске-даа шаңналдарга төлептиг болган.

Оолдарын, кыстарын бичезинден-не тура күш-ажылга, ыңаангыя мал ажылынга чаңчыктырып өөредиринче онза кичээңгейин ада-ие салып келгениңден, олары ыңаангыя малды ажаап өстүрериниң, кадарарының чажыттарын эки билирлер... Мындыг чижекти манаа киирерге, ол тодаргай барымдаа болур. Ынчан малчынның аалы чайлагга турган. Бир-ле коңчут бүргег, тайгалар бажы көзүлбес, туманныг хүнде алды харлыг оглу Бористи сарлыктарны дагаан бадырып, аалче киирип кээри-биле айбылапкан. Ол аразы үр-даа болбазында, туман шуут дуй тудуп келген, аалдың чоок-кавызында безин арга-ыяштың, тейлерниң барааны көзүлбестей берген. Оолдуң иези бичии кижи туманныгда азып чоруй баар ирги бе деп бодааш, дүвүреп эгелээн, оон барган үнче сүрүп чорупкан. Элээн чоруп ора дыңнаарга, Бористиң сарлыктарын сүрүп алгаш, чоруп олурары ындаар ыракта дыңналган. Аваның сеткил-сагыжы оожургай берген. Оглунга үткүштүр ол чедип келирге, оозу коргуп-девидээн-даа, аас хүннерде-биле бир дөмей, тоор-даа чок алгырып, сыгырып каап, сарлыктарының соондан оожум базып олурган...

Уругларының адазы Салчак Мегербедиевич (ол 1983 чылда мөчээн) онза бүдүштүг кижи чораан. Улуг-даа, биче-даа оглу, кызы чүнү кылыр, кайнаар баар дээн болдур, оларның вайындан шуут эртпес. Кады чоруптар. Ындыг болганы-биле оларның-биле кады балыктаар, тооруктаар, каттаар болгаш өске-даа ажылдарны кылыр. Ол чоруп чораш, уругларынга тыва улустуң чаагай чаңчылдарының, бойдусту камгалаарының, кандыг ажылды канчаар кылырының чажыттарының дугайында чугаалап берип чораан. Ажы-төлүнүң ажыл-ишчи, эки аажы-чаңныг болурунга биче эвес салдарны ол чедирген.

Таргыннарның өг-бүлези он урутну өстүрүп, кижизиткен, оларның тозу дээди болгаш ортумак тускай эртемнерни чедип алгаш, амгы үеде республиканың улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында чедиишкинниг ажылдап чоруурлар. Оларның ажыл-ижин көргүзерге мындыг: Октябрь — көдээ ажыл-агый талазы-биле тускай эртемниг, Сентябрь — повар, Борис, Чечек — башкылар, Байлак, Чимис — кижи эмчилери, Владимир — бот-тывынгыр композитор, Ильич, Илья ада-иезиниң соон салгап, сарлык кадарчылары болган. Шуптузу онаашкан ажыл-херээн ак сеткилдиг күүседип, чонунга бараан болуп, мактадып чорууурлар.

Кырган-ава Хомустаарның уругларының уруглары бежен чедип турар. Оон назы-хары улгатса-даа, оларны өстүрүп, кижизидеринге бодунуң үлүүн киирип, оларның чаптанчыг, чараш аажы-чаңын магадап, оолдар, кыстары-биле кады өөрүшкү-маңнайын үлежип, чоргаарланып чоруур.

Хомустаар Биче-Ламаевнаның өг-бүлезинге үнүп-кирген аргышкан төрелдери, эш-өөрү хөй. Оларны хүндүлел, хүлээп алыр эптиг чугаа-сооттуг, арга-сүмелиг, арын-аъш-чемниг, коңчут-ла чонунга чоок, экииргек, дузааргак, сагыш човангыр кижи. «Кижиниң чызи оон черле эртпес» деп ол черниң улузунуң чугаалаары таварылга эвес.

Буянныг ие, кырган-ава Хомустаар Биче-Ламаевна бо хүннерде чеден харлап турар. Назы-хары улгатса-даа, оон адак-бышкаа ам-даа чиик. Оолдарының ажыл-ижин кылчырынга, ажы-төлүн өстүрүп, кижизидеринге дузалажып, оларның идегелдиг сүмелекчизи, дагдыныкчызы болуп, ажыктыг чаагай херээн уламчылап чоруур.

Бо материалды белеткеп турумда, маадыр иениң үш дугаар оглу, Чаа-Хөл районда Ак-Туруг ортумак школазының директору Борис Салчакович Таргын келгеш, авазының төрүттүнген хүнүнден бээр 70 чыл болганынга хөй санныг оолдарының, уругларының, кенээттериниң, күдээлериниң мурнундан байыр чедирерин дилээн чүве.

Оон сөзүглелин моон адаанда киирдим. «Эргим ынак, буянныг аваыс, кырган-аваыс бистерни кадык-шырак, ажыл-ишчи, эки аажы-чаңныг, эртемниг кижилер кылдыр өөредир дээш бүгү назынында үйгү-дыжын, күжүн харамнанмайн, сагыш човап келдиң. Ам-даа чымчак сагыш-сеткилиң бистерни чылыдып, бүргеп, сорук киирип чор. Буянныг ачы-авыралың дээш өөрүп четтиргенивисти илередир сөс тывылас-тыр бис. Сээң төрүттүнген хүнүңде ол бүгү дээш черге чедир мөгейип, сеткиливис ханызындан байыр чедирип, бистиң аравыска ам-даа үр чылдарда идегеливис сүмелекчивис болуп, кадык-чаагай, буян-кежиктиг чурттаарыңны күзеп тур бис, авай, кырган-авай!».

Таан-оол ХЕРТЕК.

«АЙМАК» БАШТЫҢЫ

Эриксимаа Манчыловна Майдыр. Бо улуг назылыг угбайны Эрзин районунуң «Нарын» совхозунда таныvас, билбес кижи чок. «Чүге? Кандыг ат-сураглыг угбай чүвел?» дижирлер тыптып кээр чадавас. Ол болза бистиң сумувуста бир-ле дугаарында «Маадыр ие» деп хүндүлүг атты алган, 11 уругларның иези, колхоз болгаш совхоз бүдүрүлгелериниң хоочуну-дур. Аныяанда-ла, үжен хар ажып, дөртениээриниң бичии-ле мурнунда «Маадыр ие» хавыяаны кадаан, сагыш човангыр аваны 6 оолдарының болгаш 5 кыстарының үе-чергелери кайы-бир оглунуң, азы кызының адын адааш, оон авазы дижирлер. Улуг назылыгларны хүндүлеп, оон адын дорт адавайн, ойзу адаар тываларның чаагай, хүндүлээчел чаңчылы сиңген нарынчылар Эриксимаа Манчыловнаны, оолдарының, уругларының элержип, өөренип, ойнап өскен үе-чергелериниден эгелээш, бөгүнгү аныяк-өскенге чедир, шынап-ла, ооң ылап ат, фамилиязын айтырыпса, билбези-ле чөп. «Харын чогум бо кым деп эгечени боор?»— дизе, Серээнниң азы Байырның, Сайсовтуң азы Мөңгүн-оолдуң авазы-дыр деп дыңнааш, бо угбавыстың чогум адын дыңнаваан мен дизе хөңнү де.

Эриксимаа Майдыр 1912 чылдың июнь 5-те төрүттүнген. Оон 3 уруу күш-ажылдың хоочуннары болуп, пенсияже үнген, улуг уруу Белчатмаа авазы ышкаш база «Маадыр ие» хавыяазының эдилекчизи, хеймери — 42 харлыг. Эриксимаа Манчыловнаның ажы-төлдеринде ажылчыннар, юристер, садыг ажылдакчылары, башкылар, бухгалтерлер, эмчилер, албан-хаакчылар дээш, кымнарны чок дээр. Улуг оглу Зайцев Майдыр — Тес-Хемниң район кооперациязының баштаар чериниң даргазы, база бир оглу Мөңге Майдыр — Эрзин район чагыргазында күш-ажылга чонну хаара тудар талазы-биле килдис эргелекчизи, Кызыл-оол — РСФСР-ниң национал хевирлеринге спорт мастери, Тыва Республиканың самбо болгаш хакас хүрештерге каш дакпыр тиилекчизи, хөй-нииити тренер. Белчиймаа, Байыр — «Нарын» совхозтуң ажылчыннары, Откун — совхозтуң хову ажылдакчызы, өскелеви эмчилер, башкылар, садыгжылар, бухгалтерлер. Эриксимаа Манчыловнаның бодунуң уруглары болгаш оларның уругларының ниити саны 113 кижи четкен: күдээлери 4, кенээттери 5, уругларының уруглары 41, биче күдээлери 13, биче кенээттери 7, уругларының уругларының уруглары 33 кижи.

Бо хөй кижилерниң таптыг-ла дал ортузунда олуруп турар кижи — Эриксимаа эгече. Ам оон күш-ажылчы оруун чугурту бижиийн. Сургуул, эртем чок, үениң байдалы ындыг болган. Ынчалза-даа 1941 чылга чедир латин бижикти, 1941 чылдан бээр амгы алфавитти ынчангы бижик өөредир бөлгүмнерге өөренип тургаш, бижиир, номчуур кылдыр өөренип алган. Нарынга «Кызыл-Даг» МЧАЭ-зинге, 1951 чылдан бээр «Коммунизмче орук» колхозка малчыннап ажылдап келген. Ол шагның дөрт эргилдезинде Үстүү болгаш Ортаа-Доопчуларга хөйнүң малын кадарып, өөнүң ээзи чораан Маа-Хөө Чап-Хөөевич Майдыр-биле челээн баштай колхозтуң, а оон соонда совхозтуң мурнакчы малчыннарының одуруунга санадып чорааннар. Олар 1957 чылда Москвада Улус ажыл-агыйының делгелгезиниң киржикчилери, оон медалының эдилекчилери. Пенсияже үне берген хирезинде-ле олар сүт-бараан фермазының инектерин кадарып, чылгыга-даа ажылдааннар. Уругларының адазы Маа-Хөө Чап-Хөөевич 78 харлыында мөчээн бир эвес чораан болза, бо чылын база-ла 80 харлаар ийик.

Күш-ажылга ынак угбавыстың ажы-төлү дөгерези онаашкан ажылынга кызымаа-биле, шын кижизиттинген-биле хөй-ниитизинге хүндүткелдиг бараан болуп чоруурлар.

Эриксимаа Манчыловна «Нарын» совхозтуң улуг назылыгларының бирээзи болуп, бажынынга үнген-киргеннерге аяк шайлыг, адак-бышкаа чиик, сергек, оюн-баштак, ээлдек-эвилең аажы-чаңныг чоруп чоруурунга чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарланып турар бис.

Алдын, мөңгүн үүжелиг,
Аржаан суглуг, аңнуг-меңниг,
Шораан-берттиг
Сеңгиленде
Чоолу чурту Нарынымның
Сезен харлаан кызы сенээ
Чечек тудуп мөгейдивис!

Үшчок ырак Успа-Нурже
Углай аккан Нарынынга
Ындынналдыр
сырынналдыр
Ырлап чораан өпейниңи
Уругларың үжүк кылып,
Уламчылаан магалыг-дыр.

Доржу ЧЫРГАЛ-ООЛ.
«Нарын» совхозта профком даргазы.

ПОЧТАГА ДУЖААР БОЛЗА

Баян-Талада чурттап турар бис. Мында пенсионерлер болгаш пособие алыр негер акша албайн бергеден тур бис. Чүге дизе бисте 2 магазин, дааранып чер, кино четкизи киирип алган акшазын почтага дужаавас, боттарының организацияларынга дужаар апарган. Пенсионерлер эртенгиниң 4-5 шакта почтага оочурлааш, хүннүң-не куруг чанар. Почта эргелекчизи Сүт-Хөлче кешкеш, каш акша эккээр, оозу дораан төнүп каар.

Магазиннерниң акшазын почтага дужаар кылдыр кылып болбас бе? Бараанны чүгле акша-биле туда садып алыр болгай. Бир хлеб өртээ —10 рубль. Хөй уругларлыг улуска берге-ле үе бо. Бичии улус чигир чиксээр, а бис ону 2-3 ай көрбейн тур бис.

Өске черлерде кандыг ирги? Бо байдалды канчап эдерил? Оода-ла садыглар киирген акшазын почтага дужаап турар болза. Бичии пенсия хлебке безин четпес-тир, а ону бербеске канчап амыдыраарыл?

Сайын ООРЖАК.
Күш-ажылдың хоочуну.

База бир чугула айтырыг

БОДУ КУДУП САДЫГЛАЗА?

Арагалаар чорукка удур хөй-ле чугаалар чоруп турар, ынчалза-даа улустуң ижери биеэгизинден дам барган ышкаш.

Бистиң Тыва тускай догуннаан күрүне болгай, ынчангаш оон иштинге садыгның чурумун шыңгыы тургузар болза эки. Чүге дээрге Кызыл хоорайда кудумчуларда, булуңнарда бичии-бичии борбак садыглар эндерилген, ында улуг өртектиг идик-хеп садып турар. Ол чүүл-бүрү бараанарның аразында кандыг-даа арагаларны боттарының туразы-биле делгеп алган садыглап турар.

Шак бо спекулянт садыгжылар контроль-хыналда чогу-биле туразында садыглааш, Тываның акша-төгериин шоодайлап алгаш, Саян артынче аппаарга, бистиң банкывыста акша чок, ынчангаш чоннуң алыр пенсиязы-даа, шалыңы-даа үлеттинмейн турары чажыт эвес болгай.

Черле канчап барган бис, оон-моон келген хоптак, чажыт-чилби садыгжыларга, кажар аргалыг кижилерге бүгү-ле акшавысты берип, хүнаадып турар апарган аан. Найырал, харылзаа-даа болза, ынчаар мөлчүүрге кайын болур. Ынчангаш мону черле контрольга ап көрзе кандыг чүвел?

Араганы Тыва Республиканың бодунга, боду кудуп садар айтырыгны тургузары чугула. Аныяктарны төөредир, оон кем-херек үүлгедиринге чедирип турар араганы хөйү-биле хостуг садыглаарын хоруур херек. Саян артындан Тывага арага эккеп садарын чөпшээрревес дугайында чазак-чагырга черин доктаал-саавырдан үндүрүп, бо айтырыгны чурумчудар үе келген эвес бе?

Михаил ЧАМЫЯН.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ТҮҢНЕЛ ЧОККА АРТТЫРБАС

Кайы-даа солуннарның, «Шынның»-даа арыннарынга журналистерниң, бижикчилерниң сойгалап илередип турары амыдыралда шыңгыы четпестерни удаа-дараа шүгүмчүлеп бижип турарлар. Ынчалзажок мындыг материалдарның хөй кезиин кавчаар үнелеттинмейн, кандыг хемчеглер алдынганы номчукчуларга билдинмес болуп артып каап турар. Эзремче киир октаткан даш ышкаш-аан.

Манаа бадыткап кылдыр чаңгыс-ла чижекти киирээмче четчир боор. Тыва Республиканың Чазаа арага аймаан чер болганга сатпас, өртээн ынча акшадан ажырып болбас дугайында шиитпир хүлээп алган болгай. Элээн үе эрткенде, ол күүсеттинмес боорга, бир автор солунга ону «Хоозун чарлык» деп шүгүмчүлээн.

Ам бо хүнде күүсеттинген-бе,— эргим номчукчу? Карааныс-биле көрүп тур бис: кудумчуларда, базаар шөлдеринде, магазиннерде, үж-үгектерде, аалдарда арага-дарыны сатпышаан.

Арагаларның өртээ чер бүрүзүнде аңгы-аңгы. Төп базаар шөлүнүң чанында херим доразында бир аныяк орус уруг каш хүн иштинде бир шил водканы 190 рубльге садыглап келгенин көрген-даа боор силер. Водканы ол боду кылып албаан. Бир тыва уруг № 13 магазин чанынга «Наша марка» деп папиросту 20 акшага садып орду.

РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 154 чүүлүн улус билир боор. Байып алыр сорулга-биле бараанарны болгаш өске-даа чүүлдерни садып алгаш, ону улуг өртекке садарын чиижең чорук деп санаарын, ындыг кижилерни чеди чыл чедир шииттерин, өнчү-хөреңгизин хавырарын ында айыткан.

Дүрүмнүң бо чүүлү солуттунмаан, ам-даа күштүг хевээр. Ынчалзажок прокуратура, Иштики херектер органының удуртукчулары А. П. Ламба-Хуурак, В. Б. Кара-Сал олар дүрүмнүң бо чүүлүн удуртулга болдурбайн, хозуп каапканнар.

Чиижейнерниң оруу ажыттынып, ноган от хып келгени ол болбазыкпе.

Чоокка чедир-ле чиижең чорукту (спекуляцияны) аар кем-херек деп санап турдувус. Ол амгы үеде аар-даа, чиик-даа кем-херек үүлгедиишкин эвес кылдыр хуула берген. Оода Тыва Республиканың чурт-девискээрин ынчаар бокталдырбайн, чаңгыс аай корум-чурумга чаңчыктырып алырының аргазы бистиң хүндүлүг Чазаавыста чок болганы ол бе?

Таанда, кайынам! Чүгле «Дус чокта амдан чок, тура чокта күш чок» дижир ийик чоп? Кандыг-даа ниитилел тургузуглуг күрүнелерниң президентизиниң адын салганы Хоойлу кандыг-даа албан черлеринге, албан-дужаалдыг кижилерге, бөдүүн хамаатыларга албан, оон ойталаар эрге чок. А бисте кандыг боор турарын көрүп тур бис.

Санал-оналдыг, шүгүмчүлелдиг материалдарның үретүннели чүү болганын, орта хамаарышкан албан черлери, дарга-бошкалар, шүгүмчүлеткен кижилер чүү деп харыылап турарын неделяда оода чаңгыс катап, хамаарышкан редакция тускай рубрика тургускаш, отчётун бээри тон чугула деп санаалдыг мен. Шүгүмчүлелдиг материалдарны оларның адрестеринче чоруткаш, ынча хуусаа иштинде алдынган хемчег дугайында харыы бээрин шыңгыы негээри чугула боор турар.

Мындыг таварылгада шүгүмчүлелдиг материалдар, санал-оналдар дээштиг болу бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Михаил ШУР-ООЛ.
Хоочун бижикчи.

ТОН ЭДЭЭН АЗЫНГАШ...

Төрээн Тывамга ынак мен деп чүгле алгырып, хөрек соктап чорбайн, тон эдээн азынгаш, бурунгаар чүткүүр-ле деп бодаар улус-тур бис.

Сөөлгү чылдарда бистиң Тыва Республиканың экономиказын боду хамаарышпас ёзу-биле хандырарынче угландырган ажылдарны чорударының дугайында чугаа-соот-ла көвүдээн, а херек кырында кылдынган ажыл шоолут-ла көзүлбес-тир.

Оон чылдагааннары янзы-бүрү болгаш хөй, чөптүг-даа, чөптүг эвес-даа чүүлдер бар. Ындыг-даа болза чүгле бо бүгүге чөленип алгаш, шимчээр-шимчевес байдалывыс-биле канчап-даа чөпшээрежип болбас. Янзы-бүрү аргаларны ажыглап, шудургу ёзу-биле шимчеп турбас болза, демгиле чугаа-соот ол хевээр түңнел чок артып каар.

Мындыг болганда чүнү кылып, бо берге айтырыгны шимчедиринге кандыг таладан деткимче көргүзүп болурул? Манаа харыы янзы-бүрү болуп турар. Мен оон чүгле чаңгызынга, бодумга хамаарышкан айтырыгга харыылап, бодалдарымны бөгүн манаа бижип көрейн.

Кол утка мындыг: үениң берге болгаш нарын байдалын өөренип көрүп тургаш, Тываның экономиказынче угландырып, бистиң чоннуң шагшагдан тура ажыглап келген арга-дуржулгазын катап шиңгээдип ажыглаары, ыңаангыя эт-херексел бүдүрүп үндүреринге. Чижээ, Тываның малчыннарынга таарышкан, оларның өгбелериниң ажыглап чорааны ышкаш кедер идик-хептиң, ээр, чүгениң чүге кылып болбас деп?

Бо талазы-биле мен эш-өөрүм-биле дыка-ла хөй күжениишкинни үндүрүп келдим, үндүрүп-даа чор мен ынчаш.

Каш-ла чыл бурунгаар Кызылдың эът комбинадынга бүдүрүкчүлеп ажылдап кирдим. Комбинаттың директору В. Конуспаев мени алгы-кеш эттеп билир боорумга, амыраш хүлээп алган чүве. Кандыг хевирлиг алгы эттээр цех тудуп ап болурул, оон ужуру кандыг болурул дээн ышкаш. Бо-даа кижи Тывага буянныг, коңчут ажыктыг чүүлдү кылыр деп барган хире дээш байгы бар-чок арга-сүмемни шаам-биле кадып турдум.

Кажан алгы эттээр цехти тудупканда, Конуспаевке сүмелеедим: «Алгы эттээр черни кылып шыдаан кижи. идик-хеп даараар, ээр, чүгең, хомут кылыр цехтер херек болгай, ам ийи дугаар каъттан база туттурувут, шыдавас эвес сен» — дидим. Шынапла, мээң ол сүмем-биле ийиги каъдын туттуруп, кылдырткан кижи.

Үк бо тудугну та кайыын акшаландырып, оон ыракче угланган сорулгазын ынчан орта билбейн турган кижи болдум. Тудуг дооступ турда, ам-на Б. Конуспаевтиң чесолазы көстүп келген. Тудугну смета, төлевилел-даа чокка туттургаш, бүдүү хуузунда ажыглаар дээш, чажырып турганы билдингэн.

Бо чылдың январь айда Б. Конуспаев биске ажылчыннарга келгеш: «Бир эвес силер он хонук иштинде боттарынар кандыг-бир шиитпир хүлээп албас болзуңарза, шак бо алгы кылыр черни корейлерге үш миллион акшага садыптар мен» — дээн. Бо домак-сөстү кыжанышкын кылдыр хүлээп алгаш, мынчаар болгандывыс. Шаандан тура-ла таптаашкын үезинге чедир тыва, орус даргаларывыс бөдүүн тыва чоннуң куду көрүп чорааның ажыглап алгаш, «болар, хөнкүйлер, бо бүдүрүлгени холга алыры чөгенчиг» деп бодаан боор. Ол бир таладан база шын харын. Он-он чылдар иштинде, шынап-ла, бистиң, тываларның, үргүлчү холун сунуп алган, улуг орус акывыстан диленип чоруур улус кылдыр кижизиткен болгай. Ынчангаш ам-даа куду көрдүрүп чорууурувустуң база бир чылдагааны ында. Бо удаада бис ындыг байдалды эрттирбейн, ону ам черле соксадыр-дыр деп шиитпирледивис.

Кажан Тываның күрүне өнчү-хөреңги комитеди демги цехтерни күрүнениң биче бүдүрүлгези болгаш оңу республиканың өнчүзү кылдыр бүрүткеп, чарлаптарга, Б. Конуспаев анаа удурланып, мени көгүдүп, коргудуп, кыжанып-даа шаг болган. Алыс бодунуң болгаш ону долгандыр турар кижилерниң кол сорулгазы бүтпейн баарга, бо тудугнуң элээн чедир кылыр ажылдарын ара каггаш, ук бүдүрүлгеге ажыглаар дээш садып алган эт-септиң эки-кезектерин төтчеглээш, кеш-биле хеп даараар тускай ийи машинканы комбинаттың кол механиги Беликов-биле үлежип алгаш, эът комбинадындан дескен кижи бо. Чүгле кижи хайгап ханмас чүүл бар: Б. Конуспаев бо үеде Кызылда чаа тудуп турар алгы-кеш фабриказының директорунда томуйлаткан. Биче алгы бүдүрүлгезин өскээр айлалтар часкан кижини ам улуг алгы-кеш фабриказын айлапсын дээш мында киирип каан чүве ирги бе?

Ам бистиң — холга кирген биче бүдүрүлгевис күрүнениң болганда, баштайгы базымнарынга дузаны көргүзер чүве ыйнаан дээш, айдедир халып-ла эгеледим. Ындыг чүве кайда боор, акша-төгерик дилеп, ажылывыска идиг үндүрер боор деп алды ай иштинде кандыг дарганың эжик-хаалгазын ажытпадым дээр. Эш-өөрүмнүң, комбинаттың ажылчыннарының бүзүрелин, чонунга ажыктыг ажылын кылырынга изиг күзелин боттандырар дээш, хөй-ле дарга-бошкага кирип, шуут сегүрүүр чедип, оларның кандыг эки-багын көрбээн дээр, кижи чугаалап ханмас.

Бистиң салып алган сорулгавысты, бүдүрүлгевисти Тыва Республиканың Президентизи Ш. Ооржак деткээш, Көдээ ажыл-агый яамызынга акша-төгерик-биле дузалаарын дааскан чүве. Ынчалза-даа Тыва Республиканың Президентизиниң холунуң ужууң салган айтыышкын ам-даа анаа-ла саазын боор, сайыт В. Оюннуң холунда чылып берген. Президент кижиниң дужаалын күүсетпес сайыттар база турар боор чүве-дир деп кайгап олур бис.

Оон ынай бир онза чүүл. Эът комбинаты бистиң бүдүрүлгевисти сайзырадырынга дорт хамаарылгалыг болганда, оон директору В. Сайнит мөөлүг дуза чедирбейн турар. Мооң чылдагааны ол-ла Б. Конуспаевтиң дүнчулаар уязының күштүүнде, оон чоок кижилери — кол экономист, кол бухгалтер, кол механик В. Сайнитке баш билиндирбейн турарында дизе частырыг турбас.

Шак мындыг оңгул-чиңгил орукту эртип келгенивисте, мурнувуста бергелер ам-даа кайы көвей. Бо бүгүнү шыдап эртсивиссе, бистиң бүдүрүлгевис чүнү кылып, үндүрүп болурул, ыңаангыя кымга ажыктыг болурул?

Бистен кол сорулгавыс — көдээниң ажыл-ишчилеринге: малчыннарга, саанчыларга, механизаторларга болгаш оларның ажы-төлүнге эттеп каан хой кежинден даараан чылыг-чымчак идик-хеп (дубленкалар, курткалар, хөректээштер, янзы-бүрү идик аймаа), тыва ёзу-биле кылган ээр, чүгең, сыдым-шылыяа, кымчы дээш, оон-даа өске барааннарны үндүрүп кылыры. Оон аңгыда, кылдынган идик-хепти болгаш эт-херекселди дугуржулга ёзугаар чайлагларже, фермаларже, суурларже бодувус чедирип бээри, оларның ертээн көдээниң чонунга таарымчалыг кылдыр дугуржуп тургузары, хөй санныг эвес тускай чагыгларны күүседири.

Амдыызында байдал кандыгыл? Акша-төгерик чогундан цехтерге дериг-херекселдерни тургузуп чадап турар бис, оон кырынга демги бижээним, Конуспаевтиң алгаш барганы ийи даараныр машинканың орнунга чаа ындыг машинкалар тывар ужурга таварыштывыс.

Бүдүрүлгеге ажыглаан сугну арыглаар системаның чамдык ажылдарын чедир кылып. Манаа таварыштыр база бир чүүлдү айтып каайн. Черногорск хоорайда чүге алгы-кеш фабриказын тудуп алганыл дээрге, В. Неделинниң харыызы чаңгыс: арыглаар системаны Тывага тудары берге болгаш хоралыг деп турар болгай. Ол шуут нүгүл чорук-тур. Бистиң бүдүрүлгевис Черногорскиде турган фабрикадан канчап-даа бичелевес. Ындыг-даа болза суг арыглаар черни бүдүрүлгениң чанынга тудуп, агаар-бойдустуң камгалалының негелделерин ёзугаар кылып турар.

Номчукчуларның кичээңгейинге онзагай айтып каар чүве чүл дизе бис бүдүрүлгевис дээш шимчеп, ажылды кылып, ээрлерни шенеп үндүрүп эгелээр болзувусса, бо хүнге чедир чаңгыс көпеек безин кайыын-даа албаан бис. Шупту тыва оолдар, 6-7 кижи эки тура-биле халас ажылдап тур бис. Харын-даа хууда акша-төгеривисти үндүрер ужурга таварыштывыс. Байдал ындыг турган. Бут кырынга таптыг туруп ажылдай бээр болза, бо бистиң бүдүрүлге чери Кызылда тудуп чадап турар кеш фабриказынга четпес дээрден башка, Тывада ийи дугаар чергелиг бүдүрүлге болуп турар.

Ол тудуп турар кеш фабриказының үндүрер барааннарының 80 хире хуузу Братск хоорайже чоруй баар. А бистиң улуг эвес бүдүрүлгевистиң бараанын күстен эгелеп (бир эвес чедир кылыр ажылдарын бо чылыг үеде доозуп алзывысса) чүгле Тываның көдээ ажыл-ишчилеринге чедип эгелээр. Бо чаңгыс аай ажылдыг бүдүрүлге черлериниң кайызы Тывага ажыктыгыл деп чүвени улус ам биле бээр боор.

Ындыг-даа болза алды ай иштинде тудчуп келгеш, дарга-бошкаларның сонуургал чогун кайгап, оларга бүзүрелдивис чидип бар чор. Чүгле бодунуң эргезин ажыглаар, боду байып алыр дээш бодап чоруур улус чоннуң кандыг чурттап, оларның хандырылгазы кайы хирел деп чүвени билбес. Оларга дузалаар деп сагыш чок боор-дур.

Мээң бо чагаам солунга үнүп кээр чүве болза, улустан чаңгыс дилээвис бар: эрги ёзу-биле кылдынган ээр, чүгең азы өске-даа ындыг утлуг эт-херексел кайы-бир кижиде бар болза, азы кайы бир кижиде бо талазы-биле сүме болгаш дуржулга бар болза, бисче дамчыдып, дыңнадырын манап турар бис. Адрезивис: **Кызыл хоорай, Ровенская кудумчузу, 36.**

Тываның экономиказының сайзыралы болгаш оон хамаарышпас чоруу херек кырында боттанып келзин деп бодаар болзувусса, эки бодалып, хамык бар-чок аргаларны ажыглаар ужурлуг бис. Төрээн Тывамга ынак мен деп чүгле алгырып, хөрек соктап чорбайн, тон эдээн азынгаш, бурунгаар чүткүүр-ле деп бодаар улус-тур бис.

«Тон» деп алгы-кеш эттээр биче бүдүрүлгениң ажылчыннарының адындан оон директору Кара-оол ДОПЧУН-ООЛ.

Чаңгыс темага үш чагаа

ӨЖЭЭН-КЫЛЫК ӨӨСКҮТПЭЭЛИҢЕР...

Бо чылдың июнь 20-де Тываның төөгүзүнде база бир демдеглексенниг болуушкун «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң I улуг хуралы болуп эрткен. Аңаа бүгү Тывадан 860 бүрүткеттинген төлээ киржип, Тывавыстың, тыва чонувустуң келир үеде салым-чолун, чидиг айтырыгларын ажыт-чажыт чокка чугаалашкан.

Хуралдың өзек айтырыы — Тывага референдумну эрттирериниң дугайында болган. Аңаа хамаарыштыр боттарының саналдарын Бот-догуннаан Тываның улусчу намының (БТУН) төлээлери Б. Т. Санчи, Г. С.-М. Иргит, социал-демократтыг намның төлээзи И. Б. Иргит, «Хостуг Тываның» төлээзи А. Ашак-оол болгаш өскелер-даа берген.

Референдумга хамаарыштыр «ХТ»-ниң I улуг хуралының делегаттарының аразынга чамдык чөрүшкек байдал тургустунуп келгенин маңаа айтып каайн. Чүл дээрге бир таладан И. Иргиттиң саналы-биле алырга, Тыва 1944 чылга чедир аңгы күрүне боop бактаап турган. Ону Россияның революстуг чазаа 1921 чылда бүрүнү-биле хүлээп көргеш, Советтиг Россияның мурнундан ынчангы даштыкы херектер комиссары Г. Чичериннин адын салган мындыг уткалыг телеграмманы Тываның чазаанга чоруткан турган: «Россия моон эгелээш, Таңды-Тывага хамаарыштыр кандыг-даа холгаарлаашкын кылбайн турар, ооң хамаарышпас чоруун хүлээп көрүп тур...». Ол Россияның чазаазының шиитпири-дир, ССРЭ-ниң эвес...

Ынчангаш референдумну чорударда, ооң кол айтырыынга 1944 чылда Тываны ССРЭ-ге каттыштырарда ТАР-ның Үндезин Хоойлузун хажыткан болгаш ук актының чөптүг, чөптүг эвезиниң дугайында айтырыгны салыры деп, И. Иргит санап турар. Ону боттандырарда, Тыва Республиканың Дээди Совединиң чанынга тускай юридиктиг комиссия тургускаш, 1944 чылда Тываны ССРЭ-ге каттыштырарынга хамаарышкан бүгү-ле факт-барымдааларны, документилерни чыгтааш, өөренип шинчилээш, ук актының чөптүг-чөптүг эвезиниң дугайын тодарадыр. А ооң соонда Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга ук комиссияның түңнелдерин дыңнап ганышкаш, аңаа даянгаш, Тываның амгы Россия Федерациязының хүрээленинге турар-турбазын шиитпирлээр. Мындыг нарын, политиктиг айтырыгны чүгле эрге-хоойлу, чөптүг ёзу-биле шиитпирлеп ап болур дээрзин И. Иргит чугаалаан.

И. Иргиттиң саналын Тыва Республиканың Дээди Совединиң даргазы К. А. Бичелдей деткээш, Россиядан аңаа-ла, юридиктиг үндезин, бадыткал чокка үнер дээривиске, хоржок дээрзин чугаалаан. Бистиң мындыг базымывысты делегейниң чаңгыс-даа күрүнези хүлээп көрбес. Ынчангаш Тываның эге баштай, 1944 чылга чедир турган «хамаарышпас күрүне» деп статузун катап эгидип алза эки боор деп, К. А. Бичелдей саналдаан.

БТУН-нуң төлээлери Г. С.-М. Иргит биле Б. Т. Санчи оларның берген саналдары бадыткал талазы-биле үстүнде адааным ийи саналдакчыдан дора эвес бүзүреничиг болган.

Оларның бодалы-биле алырга, Тываның 1944 чылда ССРЭ-ге каттышканын коптарып, сайгарып туруп бээр болзувусса — төнчү чок бюрократия үнүп, хөй үе эртип, төөрээр бис. Ооң кадында чоокта чаа Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак биле Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдей олар Россия-биле Федеративтиг керээге ат салып каапканнар болгай. Аанакайын, чоннан айтырбааннар, сүмелешпээннер. 1944 чылда Токаның чазаа база-ла шак мындыг арга-биле Тываны ССРЭ-ге каттыштырган болгай. Мону база-ла делегей чергелиг юридиктиг норма-чижектерге дүүштүр сайгарар болзувусса — база бир бежен чыл эртер.

Ынчап кээрде түңнел чаңгыс. Референдум дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алган, бар-дыр. Ону боттандырар, оода Тываның төөгүзүнде чаңгыс катап чоннуң ниити бадылаашкынын эрттирер ужурлуг бис. Чоннан айтырар, ооң саналын өөренип көөр. Өске чурттарда чылда беш-он референдумнар болуп турар. Бичии-ле чөрүлдээлиг, маргылдаалыг айтырыг туруп кээрге, референдум шиитпирлеп каар, ол-ла. Ол демократияның ёзулуг көстүүшкүнү, чедип алыышкыны-дыр. Чүгле тоталитарлыг, фашистиг күрүнелерге референдум болбас дээрзин утпаалыңар. Моон мурнунда Тываның төөгүзүнде чүгле удуртур-башкаар даргаларывыс чоннан айтырбайн, бот-меннип, билииргеп, кара туразында чоннуң, чурттуң салым-чолун шиитпирлеп чорааннар.

БТУН-нуң удуртукчуларының саналы мындыг янзылыг болган. Оларны «Хостуг Тываның» төлээлери база зал доллур делегаттарның хөй кезии деткээннер. Ынчангаш Тывага референдум эрттирер талазы-биле айтырыгны «Референдум дугайында» Хоойлуга үндезилээш, 10 муң кижиниң холунуң үжүүн чыггаш, эрттирер дугайында шиитпирни «Хостуг Тываның» I улуг хуралының делегаттары бир үн-биле хүлээп алган.

Мен бодап көөрүмге, БТУН биле «ХТ»-ниң төлээлериниң-даа, К. А. Бичелдей биле И. Иргиттиң-даа аразында кандыг-даа чөрүлдээ болбаан. Оларның кайызы-даа чаңгыс-ла ол айтырыгны шиитпирлээр дээш кызып турарлар. Ол дугайын К. А. Бичелдей онза тодазы-биле мынча дээн: «Тываның Россияга турар-турбазының дугайында айтырыг дүүн, бөгүн туруп келбээн. Ол дугайын хөй катап чугаалажып, чаңгыс эвес эртемденнер сайгарып, каспарлап келген. Айтырыг чаңгыс-тыр. Маңаа стратегиявыс база чаңгыс турар ужурлуг. Чүгле бо хүнде бистиң аравыста тактикавыс аңгы-аңгы болуп турар-дыр».

Көрүнер даан, кол айтырывыс — кандыг тактика шилип алырывыста ышкажыл. Маңаа кайы-даа тала шынныг боор болур. Ону үе көргүзе бээр. Чүгле айтырыгның шиитпири узаан тудум, ооң ажыктыы, чугулазы, дээштии сулараар. Ол дугайын Б. Т. Санчи бодунуң саналынга тергиин эки шынзыдып чугаалаан. Шынап-ла, амгы Россияның политиктиг байдалы кончуг нарын. Аңаа Югославияда ышкаш хан-чиннинг, коргунчуг хамааты дайыны эгелей бербес дээрзин кым магадылап шыдаарыл? Демократтар биле коммунистер бот-боттарынга дөмей-ле дүжүп бербестер. Ам мырынай судтажып эгеледилер. Ол суд чүү боор доостурул? Ону кым-даа билип шыдавас.

А тыва чон эвээш санныг, чаа-ла сайзырап орар, камгалаңыптар шериг күжү чок, экономика талазы-биле хожудангай, кадыр-каскак тайгазынга чардыра берген малчын чон. А Россияның хоорайларында кара хептерлиг, фашист кас демдектерлиг, баштарын чүлүп алган, дерзии, хулиганзыг арыннарлыг орус оолдар: «Кара кештиг, сыгыр карактыг, өске сөөк кижилерни узуткаар бис» — дижип, ажыы-биле кыжаңып, маршаап турар-дыр. А орус казактар селемелерин астып алган, боодаларын чүктеп алган, аъттарын мунупкан муң-муңу-биле дээриглеп чоруп турар-дыр. Олар «орус чоннуң камгалакчылары бис» дижип боттарын адаттынып турарлар. Сая-сая күчүлүг орус чоннуң олар кымнардан камгалаарыл? Кашборбак тывалардан, буряттардан, калмыктардан бе? Россияда тывалар дег бичии чоннарның шуптузун-даа кадыптар болза, орустарның ортумак хоорайының чурттакчыларының саны четпес ийин.

Бодап-даа көрээлиңер, Тывада орус шериглер база турлар. Оларның кырынга эндерик таныылыг шериглер база келди. Ону Тыва чазаавыс чажырып, ойзуп-кыйзып шаг болду. Ук шериг бисти камгалаар дээш келген бе, азы өске сорулгалыг бе? Биске шеригниң хереэ чүл? Ол дугайын С. А. Баир I улуг хуралга чугаалаан.

Бо-дур, чидиг айтырыгларывыс дыка хөй. Ону шиитпирлээр дээш, тыва чоннуң оглу-кызындан «Хостуг Тыва» улусчу фронт тургустунган. Бо хүнде ук хөй-нитти шимчээшкининге удур шавар халдаашкын чоруп тур. Ону кылып турар кижилерниң артында кымның турарын даап билири берге эвес. Солун, сеткүүлдерге «ХТ»-ның адрезинге бижиттинген «сойгалалдыг» чүүлдерниң дылдомаан көөрге, эрги СЭКП обкомунуң агитация-пропаганда килдизиниң ажылдакчыларының дылынга, аянынга, хөөнүнге дыка дөмей. «ХТ»-ның удуртукчуларынга удур кара өжүн, өжээн-кылыын хөрээнде шыгжап алган, кезенип алган чоруур кижилер аравыста база бар. Олар эрги партийжи ажылдакчылар, оларның шынчы хаалары. Оларның холун күрүнениң улуг карманындан демократтыг чаартылгалар ушта сопкан. Ынчангаш олар өлгүже демократтарны көрбес, өжээн негээрлер...

«Хостуг Тываның» бүгү тыва чонга кол кыйгырыы: «Черни база малды кадарчыларга халаска үлеп бээр! Машина-техниканы, эт-септи, дериг-херекселдерни — арат ажылдыгларга халаска, дең кылдыр хуваары! Черни садып болбас! Тывага даштыкы валютаның банкызын доп-дораан ажыдар! Даштыкы-биле дең болгаш бот-догуннаан эрге-биле, делегей норма-чижектеринге дүүштүр садыг-наймааны эгелээри. Тывага даштыкы бай күрүнелерниң фирмаларын база садыг черлерин, бүүзелерни доп-дораан ажыдары. Даштыкы чурттар-биле дипломаттыг харылзааларны дарый эгелээри! Россиядан дотация алыр, диленир чоруктан уштунары! Саян кырынга Тываның күрүнениң каайлы черин дарый тургузары! Моол тавартыр Тываже Транс-Азия демир-орук шугумун шөөрү! Тыва оолдар-кыстарны даштыкыга дээди сургуул черлеринге хөй-биле өөредири. Тывага күрүнениң университедин ажыдары! Тываже даштыкы чурттардан дээди эртемниг специалистерни, башкыларны чалаары!»

Бо-дур! «Хостуг Тываның» негелделериниң база сорулгаларының эвээш кезии-дир. Ук шимчээшкинниң сорулгазы — чырык чаагай келир үени тыва чонунга магадылап бээри. Ынчалза-даа бо хүнде ооң удуртукчуларынга Тываның Чазаа-даа, чер-черлерде удуртукчулар-даа бүзүревейн, дарын кыжырыпкан, шалый аараак көрүп турары хомуданчыг-дыр.

Бир эвес соң-даарта Тывага кара хептиг муң-муң орус оолдар фашист кас демдектерин кадап алган, ок-боолуг кирип кээр болза, тыва чонну кым камгалаптар ирги? Ук расист өжээтеннер М. Шуроолду орус кадайлыг дээш кээргевес боор. А ооң кадайын тыва ашакка барган дээш база-ла кайын өршээрлер. Чүвениң дорт чугаалаарга, мындыг-дыр. Россияның Чазаа бо хүнде шак мындыг коргунчуг идегеттерни хай дээр харыы чок ышкажыл?

Ынчангаш шуугаар бетинде — боданыр! «Хостуг Тываны» бактаар мурнунда: «Даарта чүү болур ирги, багай чүве кылып тур эвес мен бе, ажы-төлүмге ыядынчыг апарбас бе?» деп, бо үш айтырыгны эки бодап аар. А төөгү — тура дүшпес! Ол буруулугларны кээргел чокка чуура базып эрте бээр...

Ынчангаш кашла санныг тыва чон бот-боттарывысты дорамчылап, садып, мегелеп, кажарлап, өскелерге чашпаалап, оорлап, өлүрүп турбаалыңар! Акый, угбай, дуңмай, чээн даай, чаавай, күүй, ирем, кырган-авай дижип, амырлажып-мендилежип, үнчүп-киржип, ачылажып, дузалажып, хоп-нүгүл тарытпайн, дуу коммунист, фашист, демократ деп ылгашпайн, аңаа чурттап көрээлиңер! Баштай чонувусту чемгерип аалы, хепкерип аалы, бажың-балгат, ажыл-агый-биле хандырып аалы! Ооң соонда та канчаалы...

Ынчангаш «Хостуг Тывага» удур кижилерге чагыым — өжээн-кылык өөскүтпейн көрүнер. Халдап келген кижи камгаланган кижиге дөмей-ле аштырар. «Хостуг Тываның» херээ төөгүнүң бо үе-чадазынга шынныг. А шынныг херек тиилээр!

Игорь ИРГИТ.

ДЕДИР ЭРГИЛЕР БЕ?

Алды айның 26-да «Шын» солунга үнген О. Чадамбаның «Референдумга удур мен» деп «Хостуг Тыва» дугайында чүүлүн база июнь 27-де «Шын» солунда Тыва республиканың чазааның доктаалын деткип, бо чүүлдү бижиир бодадым. Республиканы Россиядан аңгылап, тускай күрүне кылырын күзеп турар «Хостуг Тыва» деп шимчээшкинниң удуртукчулары референдум эрттирерин кызып-кызып ыйыдып-ла турарлар ийин. Ооң херээ та чүү боор чүве.

Бир эвес ындыг референдум болур чүве болза, «Хостуг Тыва», шынап-ла, бүгү-ле аргаларны ажыглап, боттарының талазынга ажыктыг кылдыр соңгудуп алза хөңнү. Ол дээрге мээн бодалым-биле алырга, азып-тенииреи ол эвеспе. Черле ынчаш бо «Хостуг Тыва» деп улусчу фронт хоойлу ёзугаар бүрүткеттинген бе? Билдинмейн турар ийин.

Бо шимчээшкинни «улусчу фронт» дивейн, өскээр адаза эки дээр мен. Алы безин коргунчуг, сүртенчиг. Тыва Республиканың чазааның доктаалында ол «Хостуг Тываның» негелделерин чамдык кезиин билип алдым. Тывага күрүне баштыңын амбын-ноян дужаалдыг соңгуур, «Мөңгүлек» аалчылар бажыңын сарыг-шажын ниитилелинге болгаш культураның аныктар төвүнге дамчыдып бээр, Ленин аттыг шөлдү өскээр алаар деп негелделеринге удур мен. Ол шимчээшкинниң удуртукчуларының бирээзи С. Баирниң соңгаартан шериглер, казактар кел чыдар деп мегелээни эпчок болган-дыр.

Чамдык негелделер чөптүг-даа болза, кол-кол сорулгаларны амгы үеде байдалга дүүшпейн турар деп санаар мен.

Мен бодаарымга, Россия девискээринге черни хуужудар дугайында референдум болур хевирлиг-дир. А бистиң Тывага күрүне өнчүзүн, чуртталга бажыңнарын хуужудар дугайында айтырыгга референдум эрттирер болза эки деп бодалдыг мен. Эки багай-даа болза, чоннуң үнүн Россия дыңнаар ужурлуг деп билир мен. Тываны Россиядан аңгылап аарывыска, дедир феодалдыг ниитилел эргилдезинче киргени ол болур эвеспе? Ооң херээ чүү боор. Ооң кедерезе кул эдилелдиг ниитилелге баар бис бе?

Черле ынчаш бо «Хостуг Тываның» хөделиишкиннериниң чамдызы арай чөңгээлиг, лайынчы байдалдыг боор тур. Бо берге үеде улам сырый каттыжар, найыралдыг, чаңгыс эптиг-демниг болур херек. Янзы-бүрү чөңгээлер, дүшкүүрлүг чоруктар, маргылдааларны чүгле тайбың шиитпирлээрин күзээр мен. Оларның херээ-даа чок ышкаш. Кижилер чектеп, бактаар дивейн, чүгле бистиң эвээш санныг чонувус амыр тайбың, шөлээн амыдырап-чурттаарын күзеп, бо чүүлдү бижидим.

Салчак КААДЫР.
Самагалдайда коммунал ажыл-агыйының ажылчыны.

ХАЛАС КЫЛЫП БЕРБЕС

Мен база референдумга удур мен. Чүге дээрге Россиядан чарлып алгаш, машина-техника кылыптар шаглыг бис бе? Ону шимчедир кывар-чаар чүүлдү кайын алырыл? Безин чадаарда, пестаавы кылыптар фабрикавыс кайыл? Чырыкты талазы-биле база куруг болгай бис. Күчүлүг электри станциязын кыска үеде тудуп ал шыдаар бис бе?

Бо бүгүнү кылыр дизе даштыкы чурттарның киржилгези херек апаар. А олар биске халас кылып бербес, харын хоозурадып болур. Үениң байдалы берге деп чүвени билир бис. Шак мындыг нарын, берге үеде Россиядан чарлып алыр болза, амыдырал канчап баарыл деп чүвени хандыр бодаар болза эки.

Черле ынчаш бо политиктерниң биске, чонга эки кылыпкан чүвезин көрбейн-даа тур мен. Болар кымга-даа чагыртпас, азы чазак-чагырга чок, анархия апарган чүве бе?

Тыва өгбелеривистиң «Даг көрбейн, эдээң азынма, суг көрбейн, идиниң ужулба» деп үлегер домаанда ханы утка бар. Ынчангаш маңаа далашкан черле хереэ чок.

Намчылдай МОНГУШ.
Улуг-Хемниң Ак-Тал суур.

Солунга

парлаттынган

соонда...

ЗАМГАЛТАЙ-ДЫР

Июль эгезинде үнген 124(14846) дугаарлыг «Шын» солунунуң үшкү арнында Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, мээң чоок таныырым Өлет Чинмиттиң «Төрээн черим өөрен» деп рубрикалыг «Суурумнуң сурун өннери» деп эгениң адаанда төөгүлүг улуг чүүлүн хөлчок сонуургап номчудум. Оон дыка хөйнү билип алдым-даа. Келир чылын мугур 220 харлаар суур, тодаргайлаарга, 1773 чылда Бүгү Тываның тос кожуунун чагырган Амбын-Ноянның өргээзи болуп укталган дээрзин автор база катап бадыткаан болду.

«Төөгүзүн билбес кижи дөңгүр көк бугага дөмей» чүве дижир. «Шын» солунунуң 29050 номчукчулары бо делгеренгей чүүлден база мен ышкаш хөйнү билип алганнары чугаажок. Ол эки-дир... Ынчалзажок база мынча санныг номчукчуга суурнуң моол адын шуут сыр өскээр тайылбырлаанынга таарзынмадым. Мээн ол солундан, ук чүүлден билип алган бүгү эки бодалдарымны, билимниң бе хензигийнге бичии чижек-барымдаа хөмүрертир өжүр базып кагды ийин.

Ам «буганы мыйызындан аптаалы» Борта автор Ө. Чинмиттиң чүүлүнден кыска одуругларны моон адаанга дужуруп бижиптээлиңер: «Самагалдай деп сөс канчаар укталганыл? Самагалдай — өөң дөзү «самиттей» дээн моол сөс-тур. Тывалаарга, оттуг-орук дээн. Чылдар эртсе-эртсе тыважыткаш, Самагалдай диди бергенин өле баштыг өгбелер төөгүп чугаалажырлар...»

Оон ол-ла «самиттей» деп меге сөстү моол дыл билбес, «медиззээ» улус доктаалып алзын дээш ышкаш катаптап база турар. Бөгүн Самагалтай суурга чеде берген оон моол адын айтыраар болзуңарза, душканыңар кижи бүрүзү эм Самиттей дээрзинге амы-хууда 100 хуу бүзүрээр мен.

Ол хиреде суур бөгүнге чедир чиңгине моол атты эдилевишаан хевээр(!). Улуг-ла ескерилбээн. Ортузунда «з» деп үжүк чок, ол-ла. Тывалаарга, Самагалдай, а моолдаарга, Замгалтай. Моолга чораан улус билир, бензин сөөртүр машиналарда безин «Гал аюлтай» деп бижип каан боор чүве. Бо дээрге «От айыылдыг» деп биске кичээндирип турары ол. Көрүнерден: оттуг, айыылдыг (галтай, аюлтай).

Седип МОНГАЛ.
«Улуг-Хем» солунунуң редактору.

АРАГАЛААШКЫН БОЛГАШ ООҢ ХОРАЗЫ

Кижиниң мага-бодунга болгаш угаан-медерелинге колдуунда хора халдадыр бүдүмелдерниң бирээзи — арага, арагалаашкын болгаш арагага хандыкшыыры. Арагалаашкынга удур кижи бүрүзү шыңгыы демиселди чорудар үе келген. Арагалаашкынны, алкоголизмни узуткаар талазы-биле хемчеглер алдынып турза-даа, чон ортузунда арагалаашкын ам-даа нептеренгей болуп артпышаан.

Моон бир чылдагааны — чурт иштинче араганы кинир сөөртүп, ону кайы-хамаанчок хостуг өртек-биле садып-сайгарып турарында.

Кадыкшыл — кижиниң эң-не үнелиг байлаа. Кадык-ла чорза, кижи чүнү-даа кылып, күзээнин чедип, сурааның тып ап, ажы-төлүн азырап, амыдыралдың чаагайынга сеткили ханып, вас-кежиктиг чурттаар. Арагалаашкын кадыкшылдың кара сагыштыг дайзыны дээрзин аныяк кижи бүрүзү угаап билзе чогуур. Араганың хоразы кижиниң организминге чоорту багай салдарны чедирер. Араганы ижерге, ол кижини чоорту баксырадыр. Хамыктың мурнунда ижин-шөйүндү системазынче халдаар. Улуг-хырынның болгаш шөйүндүлерниң ажылы суларап, бүдүмелдер солчулгазы өскерлип, оларның аъш-чем хайылдырылгазы баксыраар. Ону үр үе иштинде улаштыр ишкен тудум, улуг-хырынның, шөйүндүлерниң каңгыры эвээжеп, чамдык черлери шуут тазарып, гастрит дээр аарыг тыптыр.

Шөйүндүлерге аъш-чем шимчээшкини, улуг-хырынның ажылы өскерлир, чем хайылдырылгазы сулараар. Ынчап барганда, кижилер хан холумактыг чүүлдер куду олуртур, кузар, чем чиир хөөн чок болур.

Баар — кижиниң организминиң бир кол өөэ. Бир хонук иштинде баарны дамчыштыр 750 литр хан эргилип эртип турар. Ол шөйүндүлерден келген хораннныг бүдүмелдерниң хоразын чидирип, витамин солчулгазын таарыштырып турар. Организмде «А» витамининиң 95 хуузу баарда. Ол «С» витамининиң «В» бөлүктүң база «К» витамининиң организмниң камгаланыр аргазын күштелдирер. «В» витамин баарның чагланырынга шаптыктаар. «К» витамин ханның борбактажырынга баарның киржилгезин хандырар.

Арага баарга кончуг хоралыг. Арагачыларның хөй нуруузунуң (89 хуузу) баары аарыг болур деп тодараттынган. Эмин эртир арагалаарга, баар чагланып, ооң хемчээли улгадыр. Кижи улаштыр-ла ижип туруп бээр болза, баар оон бичелеп, дырыжып, када бээр. Арагалаачтың баар аараанда кижиниң чем чиир шинээ чидер, хөңнү бугланыр, кузар. Ындыг кижилерниң арны сарыг, ишти улуг-даа бол, боттары арган болур.

Бүүректер — организмден хоралыг бүдүмелдерни, ол ышкаш дустарны болгаш сугларны ылгаар. Кадык бүүректер хонук иштинде 1,5 литр суук чүүлдү, 35 грамм мочевинаны, 15 грамм хлорлуг натрийни болгаш өске-даа бүдүмелдерни аңгылап турар. Бүүректер бүгү-ле органнар, ылаңгыя чүрек, баар болгаш ижин-шөйүндү-биле тудуш холбаалыг. Олар организмниң ажыл-чорудулгазынга улуг ужур-дузалыг. Эмин эртир арагалаашкын бүүректер аарыын тывылдырар. Ооң түңнелинде кижи ажылдаар шинээн чидирер ийикпе азы өлүр.

Кагып-суксаары — арагадан хораннанганының илдең демдээ. Организмде сугнуң эвээжээни, дус солчулгазының үрелгени ол-дур. Суг клеткалардан үнгеш, өскээр барганы ол. Клеткаларда суг эвээжээнде, кижи суксап-кагып эгелээр.

Ынчангаш арагачылар хөй суг, кефир, сүт, квас ижер. Ооң ужурундан деридер, суук албаны көвүдээр.

Арагачыларның бүүректери баштай улгадыр, чаглангаш, ооң соонда бичелеп, дырыжып, кадып, дашталып каар.

Өкпе—тыныш органы дээрзи кымга-даа билдингир. Арага өкпе дамырларын таварып эрткеш, оларны чоорту үреп, хан дамчыдылгазын саададыр. Хөй арагалаарга, тыныш органы баксырап, тыныштаар аарыгларны тывылдырып болур. Арага аймаа чүгле өкпе дамырларынга салдар чедирип турар эвес, а оон-даа өске хоочураан аарыгларның бир чылдагааны болуп турар.

Өкпеге хан эргилиишкиниң будалганы туберкулёз аарыгның кедерээринге идиглиг. Чүге дээрге организмниң камгаланыр аргазы кошкааны ол-дур.

Чүрек чаңгыс аай нарын организмниң хөй санныг дамырларынче хан эргилдезин хандырар орган. Ол дамырлар болгаш ханның, мага-боттуң доктаамал ажыл-чорудулгазын хандырар. Хан клеткаларының тыныжын хандырып, оларже кислородту дамчыдып, база углекислородтарны ырадып, чогуур базыышкынны тудуп, клеткаларда янзы-бүрү химиктиг бүдүмелдерни таарыштырар.

Үр үеде арага аймаан ижерге, чүрекке болгаш ооң дамырларынга өскерлиишкиннерни болдурар. Хамыктың мурнунда чүректиң шыңганнары чагланып, ооң ишти алгыыр. Чагланган болгаш улгаткан чүрек органнарының хан эргилдезин кислород-биле-даа, витаминнер-биле-даа, дустар-биле-даа орта хандырып шыдавас.

Бо бүгү хан базыышкынын өскертир, дамырлар алгаан ужурундан баштай кудулаадыр, оон төп нерв системазынче халдаан соонда, көдүрүлдүрер. Ол үеде баш мээзинче хан чүгүрүп, чүректиң шыңганнары чыырлып база өске-даа халап боор болур. Адактың сөөлүнде арагалаашкын кижиниң угаанын баларадыр.

Кижиниң мээзи — бойдустуң чаяаган органнарының эң-не нарыны. Ол бүгү организмниң амыдыралчы хүлээлгелерин күүседип, кижиге бодап, чогаадып шыдаар арганы берип турар. Оон дузазы-биле кижи долгандыр турар бойдустуң байдалынга таарыштыр чурттап, ону идепкейлиг өскертип чоруур. Мээге бүдүмелдер солчулгазы идепкейлиг чоруп турар. Кижиниң мага-бодунуң деңзизиниң чүгле ийи хуузун ээлеп турза-даа, организмче кирип турар кислородтуң 20 хуузун мээ сиңирер. Арага мээниң нерв клеткаларынга сиңгеш, оларның ажыл-чорудулгазын будап, адак сөөлүнде өлүглендирип каар. Нерв клеткаларынга бүдүмелдер солчулгазы үрелир. Мээниң клеткаларының тургузуу үрелирге, кижиниң аажы-чаңы база үрелир.

Хамыктың мурнунда ооң угааны суларап, уттуучал апаар. Арагачы кижи чүгле ээзиртир суксун-на бар болза, куттунарын бодаар. Ол өг-бүле, ажы-төл, ада-ие дугайында сагыш салбас. Ол ажылдап алган акшазын дагере чарып, оон кедерезе, бажыңында эт-севин «ажыг сугга» орнаар. Арага аарыынга алыскан кижилер кандыг-бир ажыктыг чүве кылыр хөөн чок болур. Эгелээн ажыл-херээн эчизинге чедирип шыдавас. Арагачыларда кээргээр, кижизиг, чымчак, чылыг сеткил чок, олар каржы, эвилең эвес, ниитилелдиң ёзу-чурумунга таарышпас үүлгедиглер кылырынга сундулуг. Оон аараан кижилер дүвүрээчел, кортук, холу сириләэр, дүне орта удувас, коргунчуг дүштер дүжээр, эъди изиир. Оларның кулаанга чүве дыңналган ышкаш болгулаар.

Ол кадайын азы ашаан дүшкан-на кижизинге чыпшыр көөр, аңаа кыжаныр. Кадайын, ашаан үргүлчү хайгаараар. Шооча үттеринден бакылаар, соңгаже көргүлээр, бүдүү соонче халыгылаар, орун адаанче кире бергеш, ону кижизи-биле дүдуп алырын оралдажыр. Хүннээшкиниң дембээрели кижи мөзүзүн ышкынган араганың чаржынчыг аажызы-дыр. Кижиниң организминге араганың хоразы ол хире-дир.

Ылаңгыя аныяк кижилерниң, херээженнерниң организминге арага онза айыылдыг. Аңаа олар дүрген чанчыгар болгаш оон адырлып алыры берге дээрзин шинчилелдер бадыткаан.

Аныяктарның ортузунда арагалаар чорукту чок кылыр дээш демиселди ам-даа кошкак чорудуп турар.

Чамдык хуузунда байыр алыксаан кижилер ээзиртир суксуннарны бүдүрүп кылып алгаш, улуг-биче кижилерге аар өртекке садып, чон ортузунга арагалаашкынны калбартып турар. Самогон кылып белеткээрлер-биле демисел барык-ла чок болуп турар. Ынчангаш кижилер боттарының кара туразы-биле ээзиртир суксуннарны чурттакчылыг чер бүрүзүнде кылып ижип, садып турары чажыт эвес.

Байдал мындыг турда, корум-чурум камгалаар органнар хоойлунуң күштүүн, дээштиин ам-даа четпес ажыглап турар. Ээзиртир суксуннарны өскээртен сөөртүп эккелгеш, оларны улуг өртекке садып-саарып турарлар-биле демисел шуут чок деп болур. Мындыг байдал-биле чурттаар болзувусса, бот-догуннаан Тыва Республиканың бурунгаар сайзыралынга улуг шаптык болуру чайлаш чок. Чоннуң ажылдап алган акша-шалыны колдуу-ла арагаже кирип турда, кижилерниң хууда амыдыралы кажан-даа сегивези билдингир. Үе-шагның баларынга дүжүп, эки амыдыралче кирип чадап чорууруувус — араганың хоразынга алзып турарывыста.

Бүгү-ле багай чүүлдер арага-биле холбашкан боор турар. Ада-өгбелеривистиң шаандагы эки чаңчылдарын катап эгидип, сагып, келир үеде национал тыва күрүне турар кылдыр тыва аныяктар боттарывыстың чуртуувустуң ёзулуг ээлери болуп чурттаары күзенчиг-дир.

К. САЛЧАК.
Барыын-Хемчик район.

КАДЫКШЫЛЫВЫС КӨРҮНЧҮҮ

Дания чурттуг эртемден И. Мюллерниң «Кадыкшылдың болгаш чараш болурунуң гигиеназы» деп номунда чамдык эгелерден биске эң чугула одуругларны номчукчуларга сонуургаттывыс.

Карак—кижиниң сагыш-сеткилиниң көрүнчүү, а кеш — кадыкшылының көрүнчүү деп чүвени шаг-дүптен-не кижилер билип, чугаалажып келген. Кеш — бистиң организмивистиң кайгамчык хеви — кеш ону сооктан, изигден, кемдээшкинден, янзы-бүрү халдавырдан, микробтардан камгалап, организмге бүдүмелдер солчулгазынга дузалап, чылыг солчулгазын таарыштырып турар. Кешти ийиги өкпе деп база адап болур— ону дамчыштыр тынып турар бис. Ол «хевивис» биске үр-ле бараан болзун дееп күзээр болзувусса, ону хөлчок камнаар, ажаар ужурлуг бис.

«Кеш углекислотаны, суг бустарын (дерни), хөй санныг хоралыг бүдүмелдерни үндүр тынып, ол-ла үеде агаардан кислородту кийир тынар, ону бодунга сиңирер. Ындыг болганда, кеш үндүр-кийир тынып база турар ышкажыл» - деп, Мюллер бижип турар. Бир эвес кештиң үндүр тынарынга хир азы кылын хеп шаптыктаар болза, организмде бүдүмелдер солчуушкуну өскерлир. Ол кадыкшылга дыка багай салдарлыг болур. Хир, кылын хеп-биле дуглаттынмаан кеш арыг үтчүгештерин дамчыштыр шаптык чокка үндүр-кийир тынып турза, амыдыралдың быжыг дөжээ дээривис хан бодунуң оруунга арыг, шаптараазын чок эргилер, бүгү организмниң ажыл-чорудулгазы чиигээр, экижиир».

Өкпениң ажылдаарынга дузалавышаан, кеш бистиң кадыкшылывыска дыка улуг рольду ойнап турар. А бир эвес кештиң тынарынга шаптыктаптар болзувусса чүү болурул? Чижек кылдыр Флоренцияга бир бичии оол-биле болган таварылга дугайын көрээл. Ядыы кижиниң төлү, хөлчок чараш бичии оолду «алдын век» деп байырлалга кол маадыр кылыр дээш, оон бүткүр бодун алдын будук-биле чаап каан. Байырлал доосту бээрге, бичии флорентийжиниң мага-бодунда алдын будукту арыды чуп, аштап, адырып кааптарын кым-даа сагынмаан, оолдуң дугайын шуут уттупкан болганнар. Кежиниң тынар арга чок болганындан оол чок апарган.

«Кеш—эң нарын болгаш чугула орган—деп, Мюллер чугаалаан. Ону кылын хеп-биле хөлүн эттир чылыглаар, хостуг тынарынга шаптыктаар болзувусса, ооң хөй санныг дамырларынга, нервилеринге, бестеринге болгаш шыңганнарынга багай салдар чедиргенивис ол, багай чемден өңнүн өскерли бээри ышкаш, кеш үлдүргей, хирлиг союндак ышкаш, хөй дырышкактарлыг апаар».

Мюллер кеш дугайында кайы хире тода, билдингир кылдыр чугаалап каан-дыр. Оон деңнелгелери кайгамчыг, сөстери бүзүреничиг, чедингир.

«Эрги-каксы пөс быжынныызын чаа чүвеже «хуулдуруптар» фабрикаларлыг апарган бис. Кеш база ындыг чаартылганы негеп турар, ол база эң баштай тугаш ышкаш — чымчак, хоюг, торгу ышкаш, кыланнаашталыг кылдыр чаартынып болур».

Ол чаартылганы канчаар чедип ап болурул? Бирээде, кешти доктаамал арыг тургузар. Ол боду картталып, дерни, үстү ылгалдырып үндүрүп турар болганда, кешке доозун, хир чыглыычал. Ынчангаш эът-дүрбүүр, щётка дузазы-биле кешти доктаамал чуур. Таваңгайдан эгелээш, баш тейинге чедир кургаг дүрбүүшкүнну база кылыр херек (хол-биле, кургаг аржыыл-биле массажтай дүрбүүр).

«Ындыг дүрбүүшкүннүң түңнелинде кеш арыыр, дамыржыгаштарда хан тарааарга, кеш изинейнип турган ышкаш кылдыр таалаар, дадыгар...

Кеш арыг, дадыккан турда, кижиниң ниити байдалы сергек болур».

Колдуунда даштыгаа ажылдап чоруур кижилерге —дашчыларга, чер казыкчыларынга, балыкчыларга, тудугжуларга, малчыннарга... Мюллер хөвен-саазындан кылган пөстен даараан хеп кедерин, аргалыг-ла болза, чолдак хөнчүлүг (шорты) чувур кедерин сүмелеп турар.

Хүн-не чырып турар болза, кижи кажан-даа хеп кетпезе эки дээрзин Мюллер кезээде сагындырып келген. «Кылын хар шыпкан дагларга кыжын үжен минута дургузунда чүгле сапыктарлыг маңнап чордум. Кижи сооктаа эскербес боор чүве» деп, Мюллер бижип турар.

Кыжын харга чаңагаш маңнаар кижилерниң бирээзи ол турган-дыр. Амгы үеде бисте «моржтар» бар. Оларның кежиниң кайы хире чаражын эскерип көрген болзуңарза!

«Кадык кеш дээрге-ле, кадык организм-дир. Быштак ак болгаш быйыргын шивишкилерлиг, азы хүн херелинден хеп аайынче ала-шокар кылдыр додуккан кешти көөрге безин хөөнзүренчиг. Чараш болур дизиңерзе, кежиңерже сагыштан салыңар, ону шыы ажааңар, дадыктырыңар...»

А ам—бут ажаарының талазы-биле Мюллерниң сүмелери. Ол дээрге база бир кол чүүл— буттарыңар кандыг болдур, бодуңарның ниити байдалыңар, харык-шинээңер оон хамааржыр. Чоннуң мындыг үлегер домаан сактыыл: «Буттарывыс-ла аныяк чорда, боттарывыс база аныяк болур бис». Аныяк буттар — ол дээрге кан-кадык, хавырыктар... чок буттар-дыр.

Ынчангаш бирээде, бут кежиниң дугайы. Буттуң деридинчел, тодазы-биле суглуг бут дугайында Мюллер дыка сагыш човап келген. Баш кежи-биле бир дөмей, таваңгайда безин үтчүгештер кайы хөй. «Гигиениктиг сүмелерниң автору —«...буттуң **суглуг болуру — ол эң багай»—деп бижээн. Чүгле чуп тургаш, бут суун чидирип шыдавас бис. Бутсуг чыг намдаар боордан башка, деридинчели черле читпес. Чүге дизе бутту чуптарга, кылын кеште үтчүгештер улам алгыыр. Кара чаңгыс арга— чүгле бутту эвес, бүгү мага-ботту арыг ап чорууру».**

Буду суглуг кижилер хүнде ийнден эвээш эвес катап душ адаанга туруп, бүткүр бодун щетка-биле ийикпе азы эът-дүрбүүр-биле са дүрбүп каапта болза эки. Ол ышкаш кызыл-даван кылаштаары тергиин арга. Чайын элезинниг оруктарга, эртенги, кежээки шалыңга кызыл-даван кылаштаңар. Ол кымга-даа ажыктыг. Ыяш шалалыг бажың иштинге аргалыг болза, идик кетпезе эки. А линолеум шып каан шалага кызыл-даван кылаштап болбас.

Удуурда кандыг-даа хеп кетпезин Мюллер сүмелеп турар. Ол дээрге ылаңгыя бистиң амгы берге үевиске таарышыр арга-дыр; идик-хептиң [illegible].

Уктарын куду сывырылбазын дээш, дөңмектен резина-биле чамдык херээженнер боор алырлар. Ол бутка эң хоралыг — ханның хостуг эргилеринге моондактап, бутту боор чоруур. Чайын кандыг-даа ук кетпезин кижи бүрүзүнге эртемден сүмелеп турар. Чүгле улуг-эргекке тускай укту харын кедирип ап болур-ла. Улуг-эргектиң эң күштүг шыңганнарлыг кылдыр биске бойдус чаяап берген. Ынчангаш ону камнаар, шыы ажаар ужурлуг бис. Улуг-эргек чок бут ёзулуг бут боор шыдавас.

Идик дугайында чугаа база тускай. Тар, кызар идик бутка човаг. Идик бутту өйбес, кыспас турар. «Кижиниң чүгле даштыкы хевир-сынын каастаар бедик ээжектиг, амгы үениң модазының идииниң кеткеннерни көргеш, кылымым хайнып...»—деп, Мюллер чугаалап турар. Оон ынак идии — ажык сандалилер.

Мюллерниң ажылдары-биле таныш, ону хүндүлээр бир эмчи аарыг кижилеринге кажан-даа эм сүмелевес, а хүн, агаар, селгүүстээри, эштири... дээн ышкаш «эмнерни» бижидип бээр турган. Ол ышкаш хөлүн эрттир чемге хандыкшыызын база ол сүмелээр.

«СЖР», № 5. 6.

АКААЛАРЫМ—СОЯННАРЫМ

1. «АКАА» ДЕП СӨС

Оон бээр ындыг-ла үр үе эртпеди. Тес-Хемде хойжу Эрендей Дембиреллиң дугайында материал бижээш, анаа «акаа» деп сөстер киирип каарымга, ол сөстерни солуннуң харысалгалыг ажылдакчылары балап каапкан. «Эргижирээн болгаш чер-черниң (диалект) сөстерин парлалгага ажыглавас, ооң орнунга орустааны дээре» — парлалга ажылының үг-шии ындыг турду. Ам-даа чамдык сөстерни бижиирниден дадагалзаар бис, «ол — ол черниң сөзү-дүр» дижир бис. А ол черниң сөзүн өске черниң чону билип алза, чүү канчап баар чүвел? Төрээн дылывысты ынчаар ядарадып турар улус-тур бис ийин.

Парлалгага ажылдаан үжен хире чылдарым дургузунда муң-муң чагааларны номчаан, чүс-чүс кижилер-биле ужурашкан, хөй черлерни кезээн мен. Чоннуң чугаазында билдинмейн баар сөстер кончуг ховар, а парлалгага ажыглаттынмайн турар азы ховар көстүр сөстер, харын, элээн бар. Чижээлээрге, «банза» — «коммерсия», «коммерсант». Ындыг сөстерни калбаа-биле ажыглаары чугула.

«Дуңмам», «сарыым», «хунам», «эниим», «ыдым» деп сөстерниң утказы чаңгыс. Ындыг турбуже, оларның чамдыызы чогаалдарда безин барык чок. А «акаа» деп сөс — онзагай сөс. Ону нургулайында, Эрзин-Тестиң Сояннары (бо удаада ону улуг ужук-биле бижиирни чөпшээреп көрүңер) ажыглап турар. Сояннар бодундан улуг эр кижини ынча деп хүндүлээр. Бодунуң ачазы, кырган-ачазы азы честези эвес болза-даа. Олар ону үргүлчү ажыглаар, домак бүрүзүнге кожар. Ынчангаш оларны чоннуң чамдыкта «Сояннар» дивейн, «Акаалар» дижип турары таварылга эвес. Сояннар көргенимде, бодум база болганчок-ла «акаалай» берген турар мен. «Акаа» деп сөс» деп шүлүктүң тывылганы ужуру ол:

Тыва дылда сөстер көвей,
Тывызыксыы, кандыы-даа бар.
Ынчалзажок «акаа» деп сөс.
Ындыныг-ла болдур ийин.
«Акаа» деп сөс дыңнаанымда,
Агар, Тезим сагындырар.
Агбай, хөөгет, эгечелер
Аяк сунган ышкаш болур.
«Акаа» деп сөс—күчүлүг сөс:
Алгыш-солаа болдурбас сөс.
Кырышканнар ону дыңнааш,
Кылыы частыр — хуулгаазын сөс.
Алыс сеткил-сагыжымда
Амдыгы сөс сиңген болгаш,
Алтай, хакас, моңгушту-даа
«Акаа» депкен болгулаар мен.
Кандыг-даа мал чаңныг чүве,
Кандыг-даа чон чаңчылдыг чоор:
«Акаа» дижир сөзүвүстү
Аксывыстан салбаалыңар!

2. СОЯННАРНЫҢ ЧОГУМ ЧУРТУ

Амгы үениң аныяктарының чамдыызы «Тес-Хем кожууннуң Төре-Хөл сумузу» деп чугааны орта билбес магат чок. Ындыг улустуң «Тываның төөгүзүн», № 78 «Улуг-Хем» альманахты, бо чылгы «Молодежь Тувы» солунда Соян Сонамның болгаш өске-даа улустуң материалдарын номчууру, архив материалдарын сонуургаары артык эвес. А «Создание суверенного государства в центре Азии» деп номда «Хурал решил: Хазутский хошун, живущий в Монголии, исключить из состава Танну-Тувы» дээн одуругларны болгаары чугула. Оон-биле чергелештир үжен чылдарның бирги чартыынга чедир Эрзин деп кожуун турбаан. Тес-Хем кожууннуң девискээри Моолдуң Ак-Суг (хил). Чөөн болгаш Барыын Туруннардан бээр турган дээрзин сактыры чугула. Эрзин алдан чылдарда база катап Тес-Хемниң девискээри болуп турду. Хаан-Көгей болгаш Төре-Хөл сумуларының Тес-Хемниң болуп турган ужуру ол.

Сояннарның чогум чурту кайдал? Тес дээр хемниң эгелээш, ооң мурнуу талазынче чаттылып чоруй барган девискээрлер ол болгай. А Тес Моолдан үнгеш, Тываже ишкээрлеп-ишкээрлеп, катап-ла Моолче кире берген. Сояннар чуртун Моолче тес-кажаалап алган хемни Тес дээни-ле чөп.

Хаан-Көгейге 1768 чылда «Сояннар хүрээзи» туттунгандан бээр чурттап келген тывалар төрээн чуртун 165 чыл эрткен соонда каар ужурга таварышкан. Хаан-Көгейден Араттың Аъттыг шериинче аъттанган Соян Ойдуп 1985 чылда Чадаанадан төрээн черинге чеде бергеш, ол черниң дугайын, кожуп чораан хоочуннарын, ынчангы чоннуң ырларын, үлегер домактарын, чоннуң чаңчылдарын тускай ном кылдыр бижип эккелген. Езулуг чогаал! «Өске күрүнениң девискээри мээң чуртум деп турарга, бисти шиңдип каар болгай, Соянович. «Мээң чазам», «мээң Көгейим» дивейн, анаа чурттап турганыларны айытпайн, анаа бижип көрзүңерзе эки боор» дээш, ол номну «Шынга» парлавайн, каш ай эрткенде дедир эгидип берген мен. Ам оон бир хоолгазы — Тываның дылдың, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунда, бирээзи — дуңмазы Соян Сонамда.

Хаан-Көгей бо Таңды-Уула хевирлиг, оон-даа улуг. Шапкын хемнер, оожум хөлдер, шыргай аргалар, ногаан шынаалар... Аң-мең, балык байлаң, куш—ында. Моолдуң эң-не тараалаң, эң-не хадылаң, эң-не байлак чери ол. «Көгейимге канчап чедейн, мээң сөөгүмнү ап, сагыш-сеткилимни дыштандырып көр, улуг таңдым!» деп, чалбарып, ыглап орган шуваганчыны база көрдүм. Оон көшкен Сояннар Төре-Хөл, Бай-Хөл, Качык сумуларны тургускан. А Төре-Хөлден Шарануур, Агар — мыя бо. Эрзин кожуун тургустунарга, Сояннар ийи кожуунга үстү берген. Ынчалза-даа дөргүл-төрел, ада-ызыгуур, сагыш-сеткил чаңгыс олчаан.

Төөгү билбес — төөрээр,
Төрел билбес — түрээр

3. УГУН УТПАС

Шарануур, Агар, Ак-Эрик Сояннары Тывага тургустунган үш күрүне ажыл-агыйларының бирээзи — «Ак-Эрик» күрээкономнуң үндезилээннер. Ол күрээкономнуң бажыңнарының орну Ак-Эрик суурнуң чанында ам-даа оңгарара берген чыдыр.

Мээң бичии чораан үемдезин бодаарга, Сояннар ам дыка «культуржаап». Сөс-домаандан чугаалаар аянынга чедир элээн өскерилген. Ыяңгылыг үнү, алгыржып чугаалажыры ам шуут читкен, мээң билирим каш-ла кижиде ындыг хевир арткан. Ылангыя школачыларны бараанындан, дурзу-хевиринден, арын-шырайындан, сөзүнден болгаш үнүнден бо Соян кижи-дир дээри бергедей берген. А шаанда эр улустуң бажындан кыжын — овууза, чайын — аржыыл уштунар эвес. Изигге болгаш соокка ол ийиниң дузазы улуг. Овуузаны орус бөрт, аржыылды «ыспаан бөрт» дижир пилотка солуду. Ак, кара, шокар, көк, кызыл — кандыг-даа пөстен ол «ыспаан бөрттерни» кижи бүрүзү боду даарап ап турду.

Кижи миниип кээрге-ле, мал-маганныг, эт-септиг, ээр-чүгенниг болур. Ону ада-ие, төрелдер шагда-ла белеткеп каан боор. Аңгы бижек, сыдым чок оол азы идиш чок кыс черле турбас. А шуваганчылар таакпызының хавын, оттуун, бижээн үргүлчү астып алган чоруур. Мээң кырган-авам амыдыралга дарый ажыглаттынар ол херекселдерни 1955 чылдың чайынга чедир, өлгүже кагбады. Чемни сакпалап чиир. Мээң кош бижээмниң хынынга кулузун сакпалар турган.

Ыяш туржук, хараган көзүлбес хову чурттуг Сояннар арык (арган хаак сава) чок база чурттап шыдавас: оттулар инек-мыяа чыыр чүвези ол. А көжерде арыкты тевеге артыпкаш, иштинге бичии уругларын киирипкеп каар — ооң иштинде маңнажып турарлар. Арыкты чүктээш, савар-биле (салааларлыг холяш) инек-мыяан, доңгайбайн-даа, баш ажыр арыкче киир октап ап чоруур.

Кыштагларга чайын кажаа көстүр эвес, ол дуран четпес ховуларда кажаа тудар ыыш чок. Хар чаапкарга, харны бөлүп-халып, хөмге сөөртүп тургаш, хар кажаа эжип алыр. Дүне моолдарның чылгызы кээрге, каш аалдарны болгаш кызыгаарны эрттир сывыртаар, оон башка хар кажааны чуура өгенип каап тар. Кодан-кодан чээрениңни база ынаар сывыртаар — аал чоогунга мал оъттаар чүм харны шыырап каап тар дээш. Мен агрономнап турар үемде моолдарның тарааже кирген тевелерин болгаш чылгызын сывыртаар тускай таныылдарны күш-хүн санап берип тургаш, тургузуп турдувус. Малыңар кызыгаар эрттирбеңер деп, чеже-даа чаргылажырга, моолдар тоор эвес. Сояннар анаа дегбес деп чүвени пат-ла билир.

Узун Тезимге кырган Агаарынга, алдын Шарануурунга, Көгей-Таңдызынга (кырганнар ам-даа ындыг) чалбарып чорууру дээрден башка, Сояннарда бөгей чүве чок. Шимн аргазын хүндүлээрле, харын. Үш шары кежин кожуп кылган көгээр деңдуур хойтпаан кавайлап инек саап үнерде уругларынга быштырып каар. Шаг болур, быжып-ла турар сеп. Бышкы даажы соксай бээр болза, дөгенчелеп (инек дөгетпес кылдыр кажаалай салган үш-дөрт ыяш) алгыржы бээр: «Кускелде-ээй, улуй бердиң бе? Эки быш-быш!» Эки быш-быш!» Эки бышкан хойтпактың үзү дөрт илиг кылын болур, көгээр өттүр карартыр көстүп турар.

Сояннар өске арага ишпес чораан. Бир кыжын дерги садыглыг аалга күжүгеп кештерин чедире бээримге, шпакатан улуг доскаар чая идип каан чыдыр. Бүгүн доскаар спирт ынчаар кыштаан. Чазын аалдар суглуг черже көже бээрге, чуртка артып калган — Тести машина кежер эвес. Даразында кыжын ол садыгжы (Чыннапай дээр чоор бе?) ол доскаарны шанакка чүдүргеш, райпога дедир дужаапкан. Холун булчудуп алган бир акаа хоо (шил бар эвес) дүвүнге чаңгыс шаажан спирт алгаш, канчаар холуур аайын тыппайн, дедир доскаарже кудуп каан. Акаалар чеден чылдардан бээр Ак-Эрик суурнуң садыынга арага аймаан саттырбаан, талон деп чүве-даа ап көрбээннер.

Сояннардан 58-тээн улус хөй, көдээ Советте чээрби хире кижиниң даңзызын көрдүм. Ынчангаш оон-моон келген кижилерден сезинмес арга чок үе турган. Бир катап «Тановтуң авазын тудуп аппарган» деп сураг дыңналы берген. «Дидир-дидир» ай хире уламчылап турда, Тановтуң авазы Соян Севилбаа чиик-каралыг бо халдып келген. Идик-хеви кылаңнаар чүве — фронтуга дузаламчы чедирип чораан боор-тур. Каш хонганда Кара-Хаяга, аалывыска келди. Игилдээрни — Кочага дээр согур ашакты эдертип алган. Аңмениниң куштуң өөрүшкүзүн болгаш муңгаралын ол игилден эң баштай дыңнаан мен. Ылангыя өскүс дурууя дугайында аялга, ашактың тайылбыры-биле катай, хартык хүн хире уламчылаар. Аалывыс ишти хоңдур-дуңдур ырлажып, тывызыктажып, даалылап келген. Черле Сояннарның оюн-тоглаа турады ажок. Ылангыя баңныктай (курт хавы-биле оюн) бергенде, аъш-чем чиири-даа уттундурар. Ам-даа ындыг. Ындыг улус-биле чурттап келгеш, оларга «Акааларым — Сояннарым» деп чогаалды тураскаатпас аргам чок:

Амы-тыным, салымым боор
Агар, Тезим, Шарануурум.
Алам-өгбем салгалы боор
Акааларым — Сояннарым.
Харын хамып—кажаа эжип,
Харагаң чыып— одун одап,
Амыдырал уштап келген
Акааларым — Сояннарым.
Кадайлары оттук, бижээн
Халаңналыр астып чораан,
Ашактары, кадайлар дег,
Аржыыл шарып, аян кирген.
«Акаа» деп сөс аастан салбас
Агбай, хөөгет, эгечелер.
Алыс төөгү, угун кагбас
Акааларым — Сояннарым.
Ийи холун кожа тудуп,
Йөрээл салып, тейлеп чорааш,
Аас-кежиин урукталкан
Акааларым — Сояннарым.
Агар, Тезим Шарануурум.
Аралашкан, төрелдешкен
Алам-өгбем ээлелип каан
Акааларым — Сояннарым.

Чооду КАРА-КУСКЕ.
Тываның Күрүне шаңналының лауреазы.
(Уланчылыг).

Ажыт-чажыт чогу-биле

ЭКИ ЭШ БООП КӨРҮҢЕР

Хоочун журналист Ким-оол Хертектиң июнь 19-та «Шын» солунга «Боданып, шугдунуп-ле көрүңер» деп материалын номчааш, бо чүүлдү бижий бердивис. Ону номчааш, хөөрежип олурарывыска чамдык чүүлдер сеткилдивиске дыка-ла таарышпас-тыр. Оорлар, күштеп-чазарлаар, хулиганнаар кижилер, наркоманнар шуптула тыва оолдар болган-дыр. А чараш чаагай кыстарывыс арыг-тас деп бе?

Ийе, боттарывыска болушпайн ор бис. Солунда бижээн чүүлдер шын, чамдык өөде-жоктарның кара холундан кан-кадык аныяк оолдар амы-тынындан чарлып чорууруң сүг бодаарга, шуут коргунчуг-дур. Аныяк, чараш кыстарывысты куду көрүп, күштеп-чазарлап каар, оорланыр, кара-таакпы тыртар... черле кандыг дээрил?!

Бистиң суурга ол хамык багай чүүлдерге удур чыыш болган, анаа хоругдалга чораан оолдар болгаш суурнуң чону чыылгаш чугаалашкан. Ооң соонда оорлар, хулиганнар, наркоманнар дыңналбастай берди.

Боданып, шугдунуп орарывыска, сагышка тыва кыстарывыс кирип келди. Олар хурал-суглаага, солун, сеткүүлге-даа шугумчулетпес, арыг-тас-ла үнер. Херек кырында тапты деңге көөр болза, бистерден, оолдардан дээредевестери база бар. Журналист Х. Ким-оолдуң таныыры аныяк кыс суг болза, ортаакы Азияның «кайгалдарын» та чеженн «шенээн» чүве, сылдактап, мегелеп турары илдең чүүл ышкажыл. Төрээн Тывазының адын бужартадып чоруур кыстарны чүге оолдар дег, солун, сеткүүлге сойгалаавас чүвел. Кайгаар улус-тур бис.

Оларның чамдыктары Казактан келген ажылчыннарның соондан улуг-биче дивес сүрүп халчыры меге эвес, чамдыктары оларны эдерип чоруп-даа турарлар. Соонда барып иштиг-саатттыг чыдып каар. Бистиң бо Торгалыгда суг Кавказ чурттуг акыларывыстың салгалдары көвей-ле болдур ийин. Тываның суурларында өске сөөк акыларывыстың ажы-төлүн чок деп болбас. Ол-даа канчаар, чаңгыс-ла хомуданчыг чүве—оларның адаларының кады чурттавайн турары.

Оон ынай, соңгаар хоорайларда өөренип турар чамдык уруглар анаа арагалап, янганнап, өске сөөк оолдардан иштелгеш, өөредилгезин ара каап турары база бар. Арменнар тыва кыстарның арага ижерин шуут кайгаар боор чүве. Ол дээш бодунуп кыстарынга болчуп, аас былаажып олурган эживес оол кежээ арменнарның соңгазынга тыва кыстар соктап келирге, ырмазы сынган.

База бир эскерген чүвевис — Кызылга арага садыының чанынга бөлүглежип турар тыва оолдарны кыстар ыталап турар чүүлдер база бар болдур ийин. Оолдар ооттуралап тургаш, садып эккээрге, кыстар кады чоглап аарлар. Оон кедерезе 3-4 таныштыг «кайгал» кыстарывыс оолдар аразынга чогуш база үндүрер боор чүве.

Черле ынчаш кыстарның аразында саваажок барган уруглар ийи-чаңгыс эвес-тир. Тыва кыстарывыс шуптузу кайын ындыг дег, оларга бис чоргаарланыр бис. Ынчангаш үен-тааи кыстар турбазын дээн күзээр-дир бис. Тыва оолдарның салым-чолун бодап, бистерге эки, шынчы эш болуңар дээрчивис ол.

Бөлүк аныяктар.
Улуг-Хем район.

·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ· СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ

КАДЫ ДЕМНИГ АЖЫЛДААЛЫ

«Аспас дизе, айтыртынып чор» деп тыва улустуң мерген сөстери биске өөредиг, угаадыг. Бодум хуумда дааңган ажылымга база амыхууда чуртталгамга-даа кайы-бир кижи ажыктыг сүме кадып, ынчалза-мынчалза экидир дээрге, дыка амыраар мен. Угааныг сөс кижини чазыгдан камгалаар, чоннуң оруундан үндүрбес. Бо удаада мен бо чылдың июнь 23-те «Шын» солунга «Күш-дамыр культуразы: терминнер, дамчыдылгалар» деп материалга хамаарыштыр бодумнуң ону канчаар көргенимни бижиир бодай-дыр мен. Чүге дизе, автор доцент, күш-шыдал культуразының талазы-биле эртем аттыг специалист башкы, бистиң радионуң тыва дылда белеткеп дамчыдып турары «Спорт болгаш амыдырал» деп дамчыдылга талазы-биле арга-сүмезин киирген болганда, ону белеткеп турар кижи хамыктың мурнунда сүме дээш өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Ийиле, Херел-оол Дажы-Намчалович радиога ындыг дамчыдылгаларны организастаарынга боду киржип көрейн деп дилээн-даа кылдыр санааш, анаа база сеткилимден өөрүп чор мен. Специалист кижи арга-сүме кадарга, ниити дамчыдылганың шынары-даа бедиир, дыңнакчыларга ажыктыг болур болгай.

Шын харын, бистиң белеткеп турарывыс бо дамчыдылгага суртаал-тайылбыр, реклама-даа кирип турар. Эң ылангыя «Тыва Чеди чук» дээр акционер ниитилелин (удуртукчузу В. Орус-оол) элээн суртаалдап, оон ажыл-ижин чонга таныштырып тур бис. Чүге ындыгыл? Бо ниитилелдиң кылып турар ажылы солун болгаш чон ону дыка деткий берген. А боттарының талазындан, эң ылангыя В. Орус-оол бедуун, биче сеткилдиг кижи болгаш, бүгү республикага ажыктыг улуг ажылды кылып турар болза-даа, «хөрээн соктаттынып» мен-не мен деп турбас-тыр. Ниитилелдиң эрткен оруун безин көрээлиңер даан: баштай улусчу эки тура доружинниктерден бир бөлүк тургускаш, оларны спортче хаара тудкан, оон соонда «Самбажык» аттыг клуб болду, оон соонда ушу федерациязы апарды, даразында каттыжышкын, ам шуут акционер ниитилел. Ооң бир эки чүүлү чүл дизе, даштыкы чурттар-биле харылзаазын күштелдирген. А саарылга үезинде оон ажыктыы кайы хире? Спорттуң бо онзагай хевириниң талазы-биле кытат специалистерни бистиң Кызылга база чалап эккеп турду. Ушуга улуг маргылдааларны эрттирип тур. Делегей улустарының культуразын көрүп, шиңгээдип алырынга, эң ылангыя аныяктарга ол дыка ажыктыг ажыл-дыр.

Бо ниитилелдиң ажылын чонга таныштырар, суртаалдаары-биле бистер бо чылдың январь айдан эгелеп, кезээ чардывыс.

Биче бүдүрүлгелер, ниитилелдер, кооперативтер тургузар талазы-биле В. Орус-оолдуң дуржулгазы улуг. Ынчангаш «Спорт болгаш амыдырал» деп дамчыдылгага ол биче бүдүрүлгелер тургузар талазы-биле дуржулгазын база чугаалап, сүме кадып турар. Далайга эжиңнирер мен дээш, хемеге дораан олуруптарга хоржок. Хат-шуурган-даа таваржыр. Ынчангаш кайы бир ажылды эгелээр дээнде, ыяк белеткел херек.

Ам бо ниитилел ушу талазы-биле бистиң Кызылга тускай школа ажыдар деп турар, анаа англи дылдың программазын база киирген. Ол кайы хире ажыктыг болгу дег-дир че?

Эрткен чылын август айдан бээр бистер «Кашпагай, чүрекчир бол» деп тускай дамчыдылганы база организастап эгеледивис. Черле ынчаш бо ийи дамчыдылга мурнунда тыва радиога спортка хамаарышкан кандыг-даа радиоклуб, тускай дамчыдылга бистиң шыырак спортчуларывыс дугайын чугаалап, оларның саналоналдарын, сүмелерни-даа дамчыдып келдивис. Оон-биле чергелештир Тывага спорттуң төөгүзүнден арынларны утпайн тур бис. Тываның баштайгы альпинистериниң бирээзи Т. Ч. Норбунуң сактыышкынын аныяктар аажок сонуургаан. Хаак талазы-биле Тываның баштайгы чемпиону С. Ш. Дүкежек, хол бөмбүүнүң Тывага хөгжүлдезиниң дугайын Н. Б. Күвезин олар сонуургатты. Спортка сундулуг өг-бүлелерни база утпайн тур бис. Бо талазы-биле Шуруума Шулукаевна биле Моңгуш Какыйлаевич Шыырапгарның өг-бүлезиниң үлегер-чижээн чугаалаан бис. Хоочун спортчу В. С. Биче-оол өөрү-биле кады бистиң дамчыдылгавыска база киришкен.

Бистиң бо дамчыдылгавыс чонга салдарлыг бе, кандыгыл? Бар деп бодаар мен. Бадыткалы бо. Кызылдың № 2, 9 школаларының чанында, автоорук техникумунуң шөлүнде хол бөмбүүн орайга чедир ойнап турар апарды.

Бо-ла бүгү дээрге ажылывыс эгези-дир. Баштайгы базымнарга ыяап-ла четпестер турар. Бичии кижи канчап ындыг ийик: кылаштаарда элеп-тендии эгелээр ган. Республиканың спорт комитединиң даргазы С. Ы. Ооржак-биле хүрешке кичээл эвирлиг дамчыдылгалар эрттирер кылдыр дугурушкан бис.

Бистиң бо дамчыдылгаларывыстың четпес талалары бар, ону кажан-даа чажырбас, агартынмас мен. Х. Ооржак бодунуң материалынга «...хайыраан өртектиг минуталар халас барып турар» дээни арай-ла шыңга таарыжыр ирги бе? Ынчангаш бо авторнуң «Дамчыдылгага өөредиглиг, кижизидикчи, ханы утказыларлыг материалдар колдаан боору күзенчиг» деп бодалынга бүрүн-биле каттыжып, оон бодунуң дузазын эрээп тур бис. Ынчангаш Херел-оол Дажы-Намчалович бистиң радиостудияга кээп, бодунуң киирген саналдарын херек кырынга боттандырып, харын бистиң-биле кады план тургузуп ажылдаар кылдыр чалап тур бис. Кээп көрүңер, дузалажыңар, башкы. Бистиң мурнувуста спорт темазынга бараалгаткан дамчыдылгаларывысты улус дыңнааш, ол талазы-биле боттарының саналын, сүмезин боттары-ла кээп чугаалап берип турарлар, ону дамчыдып тур бис. А аржааннар талазы-биле саналыңар чүл дээрге бистиң радиода «Кадыкшыл» деп тускай дамчыдылга бар, орта харын аржааннарга кирериниң дугайында сүмелерни берип турар чүве.

«Спорт болгаш амыдырал» база «Кашпагай, чүрекчир бол» деп радио дамчыдылгаларның бир кол сорулгазы болза шериг барып турар аныяктарывысты кыйгыраары. Оларның чамдыктары күш-шыдал культуразынга пат, ынчангаш албан эрттирип бэргаш, турниктен безин билбес болгулаар, оон келдереле шериг албанындан дезер чорук чажыт эвес-ле болгай.

Спортка, күш-шыдал культуразынга тураскааткан дамчыдылгаларывыска моон соңгаар идепкейлиг киржириңерни база катап чалап, дузаңарны манап тур бис, Херел-оол Дажы-Намчалович.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
радиожурналист.

Чарлалдар самбыразы

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР!

Таңды районнуң Хову-Аксы суурда Амыдырал хандырылга бажыңын 1992 чылдың июль 14-тен август 14-ке чедир үениң дургузунда саарылга конкурузун ёзугаар саларын чарлаан болгаш конкурс херек кырында эгелей берген.

Бажыңның баштайгы өртээ 173,4 муң рубль.

САДАРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

1. бүдүрүлге чериниң бүгү адырларын хуусаа чокка хевээр камгалап арттырар;
2. күш-ажылчы коллективтиң социал магадылалдарын 1 чыл хуусааның дургузунда хевээр арттырар;
3. өртээн төлээриниң хевири — хары угда санажыр.

Бүдүрүлге чериниң баштайгы өртээн ёзугаар ооң 10 хуузун магадылал кылдыр салгаш, конкурска киржир.

Амыдырал хандырылга бажыңының эң бедик өртээн адаан болгаш садарының негелделерин бүрүн күүсеткен садып алыкчыны конкурстуң тиилекчизи деп санаар.

Садып алырын күзээннерниң чоруткан чагааларының хаптарын 1992 чылдың август 17-де хүндүскүнүң 14 шакта ажыдып көөр.

Садып турар организацияның адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет 20, телефону 3-66-51.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

«Прогресс» деп өөредилге-хову сайгарлыкчылар школазынга база биче бүдүрүлгелерниң бухгалтерлерин белеткээр курска өөренир күзелдиглерни чалап тур.

Кичээлдер июль 24-те эгелээр.

Ажыл-агыйжы херектер эмгелекчилерин белеткээр база англи дыл курстарының кичээлдери бөлүктер четчелеттинерге эгелээр.

Айтырыгларны «Мөңгүлек» аалчылар бажыңында 105 өрээлден, ажылдап эккээр үеде 3-11-48, 2-40-20 телефоннардан тодарадып ап болур.

Тыва Республиканың «Россвязьинформ» харылзааның, информацияның күрүне бүдүрүлгези Новосибирскиниң харылзаа колледжизиниң «автоматтыг электри харылзаазы» мергежилге ортумак школа дооскаңнарны өөредири-биле чыып турар. Өөренир хуусаазы 2 чыл 8 ай.

Кирериниң экзаменнери:
1. Математика (аас-биле).
2. Литература (чогаадыг).

Хүлээп алыышкынның чуруму ортумак өөредилге черлеринге хүлээп алырының ниити чурумунга дөмей.

Кирер күзелдиглерни Новосибирскиниң харылзаа колледжизинче август 3-тен 30-ге чедир белеткел курстарынче чорудар, кирериниң экзаменнерин оон соонда дужаар.

Документилерни даразында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, «Россвязьинформ» ХИКБ, кадрлар килдизи, телефону 2-48-12.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Кызылда көдээ ажыл-агыйның № 1 ортумак профтехучилищезинге техниктиг тускай эртемниг бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлери болгаш газэлектриканнакчы негеттинип турар.

Профтехучилищениң адрези: Кызыл хоорай, С. Тока кудумчузу, бажың № 14, телефону 3-06-55.

УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Бай-Тайганың Көп-Сөөк (Кызыл-Даг) ортумак школазының 1982 чылда доозукчуларының ужуражылгазы август 1-де болур. 1982 чылда кады дооскаңнардан аңгыда, ол доозукчулар-биле оон мурнунда чылдарда кады өөренип чораан эш-өөрүвүстү база чалап тур бис.

ОРГКОМИТЕТ.

Сүт-Хөл районнуң Алдан-Маадыр ортумак школазын 1982 чылда доосканнарның ужуражылгазы август 1-де кежээкиниң 18 шакта школа чанынга эгелээр.

САДЫП АП БОЛУР

Бүдүрүлге чери 400 рубль өртектиг «Наполеон-коттон» деп коньякты (0,7 л савалыг) шилчидилгелиг санажылга-биле садып турар.

Херек кырында төлээниң барымдаалап Кызылда складтан чүдүрүп бээр. Харылзажыр телефону 3-61-05.

КИНО

ИЮЛЬ 21-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Цель» (Индия, 2 серияльг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозал: «Мой друг Мэк и я» 9.30, 13.30, «Роман с камнем» 11.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Выбор оружия» (2 серияльг) 15.30, 18.30 шактарда.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң дуржулгалыг чолаачызы чораан, күш-ажылдың хоочуну

Чимит-оол Тевекович
КУУЛАРНЫҢ

үр аарааш, 1992 чылдың июль 18-те, 67 харже кирип турар мөчээнин «Чыраа-Бажы» совхозтуң дирекциязы болгаш профэвилел комитеди дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илереп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совези болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

ЧАГАР САНЫ: «Тыва соцбан» № 363305.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27020 экз.

Чагыг № 138.